

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DÖNÜŞEN

Orta Asya ve Kafkasya

Yelda DEMİRAGĖ Cem KARADELİ

PALME YAYINCILIK

Geçmişten Günümüze Dönüşen

ORTA ASYA ve KAFKASYA

Yelda DEMİRAĞ

Cem KARADELİ

PALME YAYINCILIK

Ankara, 2006

PALME YAYINLARI: 407

Geçmişten Günümüze Dönüşen ORTA ASYA ve KAFKASYA
Yelda DEMİRACI, Cem KARADELİ

Palme Yayıncılık © 2006

Yayına Hazırlama: PALME Dizgi, Tasarım ve Grafik Birimi
Yayın Koordinatörü: H. İbrahim Somyürek

ISBN: 9944-341-12-6

Baskı: Özkan Matbaacılık

Kitapta yer alan yazı, şekil ve fotoğraflar 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kısmen ya da tamamen basılamaz, dolaylı dahi olsa kullanılamaz, teksir, fotokopi ya da başka bir teknikle çoğaltılamaz. Her hakkı saklıdır, PALME YAYINCILIĞA aittir.

PALME

YAYIN, DAĞITIM, PAZARLAMA, İÇ VE DIŞ TİCARET LTD. ŞTİ.

Merkez: A. Adnan Saygun Cad. No: 10/A Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0.312-433 37 57 • Fax: 0.312-433 52 72

e-mail: palmeyayin@superonline.com • <http://www.palmekitabevi.com>

Ankara Şubesi : Olgunlar Sok. No: 4/5 Bakanlıklar/ANKARA

Tel: 0.312-417 95 28 Fax: 0.312-419 69 64

Antalya Şubesi : Meltem Mah. Dumlupınar Blv. Başkent Sit. No: 4 ANTALYA Tel: 0.242-238 32 09 Fax: 0.242-238 45 02

bir şekilde yaratılabilecekleri hükme bağlanıyordu⁶⁹. Böylece İngiltere, Hindistan'a birşik bölgelerin ve Hindistan sömürgecinin güvenliğini Rusya'ya karşı korumuş oluyordu⁷⁰.

KAZAK VE ÖZBEK HALKLARININ TARİHİ

YUNUS EMRE GÜRBÜZ*

Sovyetler Birliğinin dağılmasını izleyen yıllarda Orta Asya'da, bölgenin geleceğinde söz sahibi olma iddiasında iki ülke ortaya çıktı: Kazakistan ve Özbekistan. Her iki ülke de doğal kaynakları, çevre ülkelere de yayılmış olan nüfus güçleri ile geleceğe dönük planlarında bölgenin lider ülkesi olmayı hedefliyor. Her iki ülkede de, aynı gereksinime sahip diğer ülkelerde olduğu gibi, insanlık tarihindeki yerlerini varandaşlarına göstermek, böylelikle gelecekteki rolleri açısından da varandaşlarına özgüven vermek ve hedef göstermek için tarihe kritik bir konum atediliyor. Bu yazıda, gelecekte söz sahibi olmak ve bunun için ulusal gurura sahip kuşaklar yetiştirmek isteyen bu iki ülkeye adını veren halkların geçmişleri ve ayrı uluslar olarak karışımıza çıkana kadar geçirdikleri aşamalar üstünde durulacaktır.

Birer topluluk adı olarak Özbek ve Kazak sözcüklerine Cengiz Han'ın fetihlerinden sonra beliren yeni koşulların yaratıldığı ortamda raslıyoruz. Bu nedenle kısaca Cengiz Han'ın Avrasya'nın toplumsal yapısında yarattığı değişime değinmekte yarar var.

CENGİZ HAN SONRASI AVRASYA'DA YENİ OLUŞUMLAR

Cengiz Han'ın on üçüncü yüzyılın ilk çeyreğindeki seferleri sonucunda Avrasya'da ortaya çıkan en temel değişimlerden biri, Cengiz Han'ın varolan kavimleri parçalayıp, her biri farklı bir kavimden gelen kişilerden onluk gruplar halinde yeni birimler oluşturmasıydı. Her onluk birim yızılık bir birlik içinde, yızılık birimler de birlik bir birlik içinde vs. birleşirilmişti.

Farklı kavimlerden ve farklı toplumsal konumlardan gelen insanların Cengiz Han'ın oluşturduğu bu birliğe yalnızca zorla katıldığını düşünmek yanlış olur. Cengiz Han'ın safında savaşmak toplumun her tabakasından insan için yereneklerine göre onluk birimler içinde yükselme ve yağmadan savaşarakı başarısına göre pay alacağı, fırsat eşitliği sunan bir yapının kapısını aralıyordu. Bu eşitlikçi yaklaşımın cazibesiyile büyüyen ve büyüdükçe yenilmezlikleri, dolayısıyla elde ettikleri ganimet de aranan bu oluşum, bir karropu etkisiyle Avrasya'da dev bir çığ yarattı.

69 William Habberton, *Anglo-Russian relations concerning Afghanistan, 1837-1907*, Urbana, The University of Illinois, 1937.

70 Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Cilt 1, Ankara, İnce Kitapevi, 2000 s.134

* Araştırma Görevlisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Bölümü.

Bunun konumunda ilgili en önemli toplumsal nedenlerinden ikisi, meşru hanlık hakkının (*Altın Uruglu*) bundan sonra en azından 1500 yıldır olduğu gibi Aşina soyu yerine Cengiz Han'ın soyuna geçmesi ve varolan kavimlerin çoğunun kavim olarak varlıklarını sona ermesiydi. Cengiz Han öncesinde var olan Kerait, Nayanman gibi güçlü kabile konfederasyonlarının adlarına artık ya yalnızca birer kavim veya boy adı olarak rastlanır oldu ya da Tangutlarda olduğu gibi bu topluluklar tamamen tarihî sahnesinden silindiler.

Ancak on üçüncü yüzyılın ilk çeyreğindeki bu toplumsal altüst oluş, henüz kavimlerin tamamen ortadan kalkmasına yardım edecek ekonomik ve politik koşullarla desteklenmediğinden, on dördüncü yüzyılda farklı adlarla yeni kavimlerin ortaya çıkmaya başlamasına tanık oluyoruz. Daha önce varolmayan Özbek ve Kazak kavimlerinin ortaya çıkışı da işte bu koşullar altında, on dördüncü yüzyılda başlayan bir süreçtir. Bu yeni dönemde önceki döneme göre önemli bir fark da, bu sefer ortaya çıkan yeni topluluklarda dine göre ayrışmanın da belirleyici bir rolünün olmasıdır¹.

Ortaya çıkan bu yeni kavimler bazen çekirdeğini *nökterlerin*² oluşturduğu ve adını tâbi oldukları kişiden alan topluluklardı: Özbek, Nogay, Çağatay, Şeybani, Timuri, Selçuklu, Osmanlı, Karamanlı, Dalgadır ve bir yere kadar Kazak³... Bu birlikler ve bu birlikler içindeki kişiler, kendi kişisel çıkarlarının takipçisi olan kişileri ve uşuz bucaksız sepler onlara istediklerinde taraf değiştirmeye olanağı sağlıyordu. Bunlar dışarıdan bakıldığında belli bir grubun, sabit bir soynun temsilcisi gibi görünse de, aslında streplerin sunduğu esneklik içinde kendi çıkarları doğrultusunda daha uygun yaşan koşulları bulacakları başka bir tarafa geçebiliyorlardı⁴.

Bu durum, bu dönemde streplerdeki toplumsal hareketlilikleri anlamakta büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca, kimlik ve toplumsal aidiyet duygularının bu dönem için sabit olmadığını akıldan tutmak açısından da gerekli bir bilgidir.

Kazak adını alan topluluk da Özbekler arasından çıktığı için burada önce Özbeklerin (ya da Özbekliğin) nasıl ortaya çıktığı üstünde durmak yerinde olur.

1. T.egan, *Flexibility and Innovations in Steppe Formations*, Leiden, Brill, 1998, s. 12-14.
2. Nökter: Kendi kemiyile bağları kopmuş, bir önderin gönüllü takipçileri olarak onunla savaşan, ama işlevleri zaman onu da terk edebilen, serbest savaşçılar.
3. Goldin, P. B., "I will give the People unto thee – The Chinggisid Conquest and Their Aftermath in the Turkic World", *JAKSS Series*, 2000, 3-10, 1, s. 39-40.
4. Tarihte savaş sırasında yaşanan taraf değiştirmeden çok söz edilir. Tarihi asker olarak savaşan savaşçıların kararlarını mahkemeli karşi tarafı geçecek hayata kalına, ganimetlerin pay, alına olasılıklarını gözden geçirdikleri düşünülür. Streplerdeki zor koşullar bu taraf değiştirmeleri savaş meydanı gibi bunun için hassas yerlerin dışında da sık metlanın bir durumu haline getirmiştir. Bu, streplerdeki etimolojiyi arttıran, ancak buğün "sabit kimlikler" gereğinden habildığında işi çözmeye sokan, "normal" bir durumdur.

ÖZBEK ADININ KÖKENİ VE ÖZBEKLERİN TARİHİ

Özbek adına ilk kez on dördüncü yüzyılda Alan Ordu topraklarında *Değ-i Kıpçak* bölgesinde rastlıyoruz. Bu dönemde Özbek adı, Cengiz soyundan bir hanın adı olarak kayıtlarda yer alıyor: on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde bugünkü Rusya topraklarının batısı ve Ukrayna'yı egemenliği altında tutan Altın Ordü'nün hanı Özbek Han (hanlığı 1312-1342) olarak. Bu hanın adının neden bir topluluğa ad olduğu hakkında farklı yorumlar vardır. Bunlardan birine göre Özbek Han'ın takipçileri kendilerine Özbek adını almıştır. Bir diğer yorumuna göre bu, "özünün beyi" yani hiçbir hana bağlı olmayıp, kendi kendisinin efendisi (beyi) olma iddiasındaki kişiler tarafından kullanılmıştır.

Özbekler üstüne önemli çalışmalardan birini hazırlamış olan Edward Allworth bu konuda şöyle diyor:

Anlık kimliklerin gösteriliğine göre, Özbek olarak adlandırılan ilk halk topluluğunu Tatar savaşçılarının mydalarına getirmişti, ancak bu onların kökenlerini göstermez. Önemli olan onların ya da enlik adıyla değil, adlarıyla. Onlar aslında Özbek Han'ın peşinden giden Tatar kavim üyeleriyle. Onun saygınlığı ve hulen geçeri olan Moğol gelenekleri komutu ettiği göçebe Tatar birliklerinin yarıldığı dönemde onun adını almalarını yol açtı. O zamanlar Farsça yazılan tarihlerde özbeklerin ya da Ulus-i özbek olarak değinilenler Özbek Han'ın onun tebaasıyla ilgiliydi⁵.

Çeymişinci kaynaklara bakıldığında Özbek adı, enlik kökeni, soyu, kullandığı dile bakılmaksızın farklı kökenlerden, kavimlerden gelen insanların oluşturduğu bir kavimler konfederasyonu için kullanılmış gibi görünüyor. Bu, örneğin kurucusunun adını alan Osmanlı hanehanının tebaasına Osmanlı dendiği gibi, Farsça kaynaklarda Özbek Han'ın tebaasına da *ulus-i özbek* ya da *özbeklerin* denmesine neden olmuş gibi görünüyor.

Adlarını bir handan almış olsalar dahi burada önemli olan bu adın nasıl kalıplaştığı, yalnızca Özbek Han ölümden sonra değil, Altın Ordu dağıldıktan sonra da bu adın varlığını korumasıdır. Özbek Han, handanın kurucusu da olmadığına göyç, onun adını almanın başka bir anlamı olmuş olmalı.

5. Burada Allworth'ün "Tatar savaşçılar" tanımlanması, bu kişilerin Tatar olduklarını göstermiyor, bu sadece onları Buralar tarihinden "Tatar" olarak adlandırmalarının göstergesidir. Avrupalılar, katıldığıları süğünlügen Türk-Moğol olan topluluklara genel bir isim vererek onları Tatar olarak adlandırmıştır. Tansa (Fars) değünlügen bir Arap gezgin olan ve hanlığı sırasında Özbek Han'ı da ziyaret etmiş olan İbni Batuta (ya da onun birap ettiği okunan) içine aynı topluluk "Türk" ta. (Bkz. Ghb, 1962). Cengiz Han'ın adlarının ve kendi tarihini anladığı en büyük yuvayı Moğol kaynağı "Moğolların GZ/İ Tarih"inde ise Tatar, Moğolların en dışı olanı, farklı bir kavmi tanımlamak için kullanılmıştır. (Bkz. Temür, A., (derl.), *Moğolların GZ/İ Tarih*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986).
6. Allworth, E., *The Modern Uzbek: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford, Hoover Institution Press, 1990, s.32

Bu topluluk aynı lidere bağlı, ortak çıkarların bir araya getirdiği ve aynı dini paylaşılan bir topluluktur. Zaman içinde bu topluluğa dâhil olan boylar değişmiş, ancak başka tanımlar kaybolurken, bu tanım varlığını korumuştur. Bunu anlamak için Özbek Han'ın neyi sembolize etmiş olabileceğini incelemek gereklidir.

Özbek Hanı bu kadar önemli kılan durum muhtemelen değişim sancuları yaşamakta olan bir topluma dışardan gelmiş bir önder olması ile ilgilidir. On dördüncü yüzyılın başlarında Altın Ordu birliğindeki kavimler İslam'ın ikinci dalgasıyla karşılaşmışlardı ve hanlar dışındaki toplumun alt katmanları adını İslam'a geçmekteydi⁷. Bu dönem aynı zamanda hanlar ve beyler arasındaki uçurumun büyümeye başladığı, beylerin hanlar karşısında daha bağımsız hareket etme arayışı içine girdikleri bir dönemdi.

Özbek Han'dan hemen önce Altın Ordu'nun başındaki Tokta Han, beyler ve han arasındaki gerilimi hanlık lehine halletmek ve iktidarı merkezileştirmek için Cengiz Han'ın soyundan diğer taht adaylarını ortadan kaldırmıştı. Taht adaylarının çoğalmaması ve Cengizlilerin iktidar için beylerin sağladığı askeri güce muhtaç olmaları, beylerin iktidarını arttırmakaydı. Tokta'nın iktidarın merkezileşmesi yönündeki müdahalesi de bu nedenle kaçınılmaz olarak taht adaylarının ortadan kaldırılması ve beylerin hareket alanının daraltılmasına yönelikti. Tokta, yalnızca en gözde oğlunu tek taht adayı olarak hayatta bırakmıştı, ancak o da vakitinden önce ölüncü, Tokta'nın planları bozuldu. Tokta ölüm döşegindeyken, kimi beyler bu kıyım sırasında Kafkaslar bölgesine kaçırılıp Çerkezler tarafından yetiştirilmiş olan, Tokta'nın yeğeni Özbek'e haber yolladılar. Böylece, kimi beylerin desteğini almış olarak ve onlara dayanarak Özbek, Altın Ordu'ya gelip han oldu.

Özbek Han, tüm taht adayları eşir konumunda olduğundan parçalanmanın eşğindeki Altın Ordu'ya dışardan gelen ve Cengiz soyundan olduğu için diğer adayların (beylerin) arasından öne çıkarak, onları altında birleştiren bir han oldu.

Ancak orofitesi beylere dayandığından Özbek Han da "kendi kendisinin efendisi" olan bu beylerle iktidarını paylaşmak, onların gayimerten ya da vergilerden aldığı payı arttırmak durumunda kaldı⁸. Bu, Altın Ordu için bir sıyasal, toplumsal devrim niteliği taşıyordu, çünkü Cengizlilerin geleneğinde iktidarın beylerle paylaşılması söz konusu değildi. Bu yeni durum beylerin Özbek Han'a bağlılığını arttırmış ve bu tarzda hareket etmeyi, böylece bir birliğin parçası olmayı seçmiş beyler ve onların temsil ettiği halk Özbek tanımını Özbek Han'ın ölümünden (1342) sonra da sürdürmüş olabilir⁹.

7 I. Togan, 2001: 2.

8 Yahuz beylerin değil, Moskova'nın da güdenmeye başlaması bu döneme rastlar. Altın Ordu hanı adına, çevredeki diğer Slav kavimlerinin vergilerini toplayan, muhtelif vergi tahsilatlığı merkezlerinden biri olan Moskova'nın yetkileri Özbek Han tarafından artırılarak, Moskova geniş bir bölgenin merkezi haline gelmiştir (Rkr. Roux, J., *Mogol İmparatorluğuna Tarihi*, İstanbul, Kabaletçi Yayınları, 2001, s. 440).

9 I. Togan, 2001: 4, 6-7.

Ne var ki, Özbek Han'ın o dönem Altın Ordu arasındaki önemi bununla da sınırlı kalmıyordu. Özbek Han yukarıda değinilen, İslam'ın ikinci dalgası sırasında Müslüman olmaya başlayan bir topluluğun başına geçen ilk Müslüman handı. Nitekim, bize çok önemli bir tarihi kaynak bırakmış olan Hıva hanı Ebül Gazi Bahadır Han (hanlığı 1642-1663) eserinde Özbek adının alınması konusunda bunu öne çıkarıyor:

*Bundan [Müslüman Özbek Han idaresinde Altın Ordu halkının İslam'a geçmesinden] sonra Cöci halkının tüm eline Özbek denildi ve muhakkak ki bu kıyanet gününe kadar da böyle kalacaktır*¹⁰.

Altın Ordu halkının Özbek Han dolayısıyla mı, yoksa ondan önce gezgin dervişlerin çabalarıyla mı İslam'a geçtikleri bir yana bırakılacak olursa, Özbek adının Özbek Han gibi Müslüman Cöci kavimleri için, Müslüman olduklarını vurgulamak amacıyla kullanıldığını da düşünebiliriz¹¹. Böylece kendilerini bir yandan gayri-Müslim Cöci (Altın Ordu) halkından ayırmaları mümkün olurken, bir yandan bu ayırım için çok güçlü bir meşruiyet temeli bulunmuş oluyorlardı.

Bugün Özbek adını geçmişte nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bu tür yorumlar yapılıyor. Bu dönem yukarıda belirtildiği gibi Cengiz Han zamanında varolan pek çok kavmin parçalandığı ve yeni adlarda yeni boy birliklerinin ortaya çıkmasına başladığı bir dönemdi. Cengiz Han dönemindeki bu onluk sistemin daha sonra da çeşitli dönemlerde uygulandığını ve böylelikle varolan kavimlerin sürekliliği parçalanıp yenilerinin oluştuğunu biliyoruz. Ayrıca, seplerde sıyasal ve toplumsal yapı boyların da dâhil oldukları bir kavmi terk edip bir başka kavme katılmalarına ya da yeni kavimler oluşturulmalarına uygun esnek koşullar sunuyordu. Bu, tarihin belli bir döneminde görülen kavim adlarının daha sonra kaybolmasına ya da Özbek örneğinde de gördüğümüz gibi ad bakı kalsa da kapsamının değişmesine neden oluyordu.

On dördüncü yüzyılda Özbek adının kullanılmasına bağlanmasının farklı açıklamaları olmakla birlikte, bunlardan sadece birinin o dönem yaşayan herkes için geçerli olduğunu düşünmek yanlış olabilir. Özbek tanımının, farklı kişilerin farklı şeklide anlamış ve kullanmış olduğu da düşünülebilir. Dolayısıyla, yukarıdaki açıklamaların hepsi ve daha fazlası da geçerlilik taşıyor olabilir.

Bu tanımın kullanımını yalnızca mekânsal olarak farklı kişiler açısından değil, elbette ki dönemsel olarak da bir farklılığa sahip olur. Sonuçta Özbek denen topluluklar da kendi içlerinde hep aynı boylardan oluşmamıştır.

10 Allworth, 1990b: 33.

11 Başka bir diğere göre, kimliklerinin temel belirleyicisi olarak artık buını gördüklerinde farklı bir adı benimseyen topluluklar sürekli çok gördükleri. Bununun bize en yakın örneği herhalde, Müslüman olan Oguzlar için "Türk" men adının kullanılmasıdır. Bir başka yakın örnek ise, Hristiyanlığa geçip Rum Ortodoks Kilisesine bağlanan kişilerin Yunanistan ya da Anadolu'da eski, "dinsiz" adlarını (Elieni) bırakıp Rum adını almaları olarak görülebilir.

Özbeklerin bugün yaşadıkları Özbekistan topraklarına ilerleyişleri 1428/29'da Altın Ordu hanı Ebulhayır'ın aldığı bir kararın sonucudur.

Avrasya coğrafyasında göçebe ve yerleşik topluluklar arasında bir ortakyşam olduğu kabul edilir. Her iki kesim de diğerinin ürettiği ürünlere gereksinim duyar ve bunları kendilerinin üretmeleri mümkün değildir. Bu nedenle göçebeler ve yerleşikler birbirlerine yakın bölgelerde ve birbirleriyle —her zaman dostça olmasa da— yakın ilişki içinde yaşarlar.

Ebulhayır Han'ın hanlık ettiği dönem hemen öncesinde bu denge bozulmuştur. On beşinci yüzyılın sonlarında Altın Ordu hanı Tokramış Oğlan (hanlığı 1378-1396) ile Orta Asya hakimî Timur arasındaki savaşlar Altın Ordu'nun egemenlik bölgesindeki kentlerin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Tokramış Han birkaç kere Timur'un otoritesini kabul etmiş, ancak daha sonra bundan vazgeçtiği için Timur tarafından cezalandırılmıştır. En sonunda Timur, Altın Ordu'nun başkenti ve ticaret merkezi Saray'ı yağmalayıp yıkararak, Altın Ordu'ya önemli bir darbe vurmuştur.

Göçebe bir topluluk için dahi kentler, gereksinim duydukları malları alacakları ve bunun için gerekli geliri edinecekleri hayvanları, hayvani ürünleri ya da ipek, kütük gibi ticari malları piyasaya sunacakları önemli noktalarlardır. Ayrıca, geliri arayan göçebe konfederasyonları, zamanla bunu koruyacakları surlarla kuşatılmış (baş)kentlere de gereksinimin duyarlar. Bu nedenle, kentlerin kaybı göçerler için de telafi edilmesi gereken bir olgudur. İşte bu yüzden, yerleşim merkezleri yok edilen Altın Ordu hanı çevresine topladığı kavimlerle birlikte yerleşim yerleri açısından zengin bir bölgeye göç etmeye karar vermiş olmalı.

Timur'un seferlerinin güçlendiği bir başka olgu da muhtemelen Altın Ordu bölgesinde beyler ve han arasındaki mücahedenin yeniden uyanması olmuştur. Tokramış ve güçlü bir bey olan Edige arasındaki mücahede buradaki yerleşik hayattın gelişimine ve ticaret yollarına zarar vermeyi sürdürmüştür. Bunun ve Edige'nin yenilmesi sonucunda halk (özellikle de Edige'ye destek veren Nogaylar) iki yana, Sir Derya ve Kırım taraflarına göç etmiştir. Burada beyler ve han arasındaki iktidarı paylaşılması sorunu da Ebulhayır'ı yerleşik hayatın daha gelişmiş olduğu ve daha oturmuş ilişkilere sahip bir bölgeye göçe itmeye olabildiği¹².

Burada, o zamanın Altın Ordu hanının çevresinde topladığı 24 boydan yalnızca 14 tanesinin, yaklaşık yüz yıl önce Özbek Han dönemindeki boylardan olduğunu belirtmekte yarar var¹³. Önceki kavimlerin bir kısmı kendi beklemlerini ya da çıkarları doğrultusunda birbirten ayrılır ya da dağılırken, yeni kavimler birliğe katılmış ya da süreci içinde oluşmuş olmalı.

On beşinci yüzyılda (belki daha önce de) Özbek tanımı, ayrıca Altın Ordu Hanlığının doğusunda yaşayan ve dolaylı olarak buradaki asıl hanlığa tâbi olan kavimler için de kullanılıyordu¹⁴. Ayrıca, bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinde kurulmuş Sibir Hanlığı için de kullanılıyordu.

ÖZBEKLERİN ORTA ASYA'YA İLERLEYİŞİ VE KAZAKLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Günümüz Özbeklerinin bugün yaşadıkları Maveratünnehir bölgesine ilerlemeleri yukarıda değinilen, Altın Ordu topraklarında yaşanan olumsuz gelişmeler karşısında Ebulhayır Han'ın aldığı kararlar sonucunda gerçekleşmiştir. Ebulhayır Han, 1428-68 arasındaki hanlığı sırasında egemenliğini tanıyan kavimlerle birlikte yaşam alanlarını değiştirme yönünde bir plan uygulamaya girişmiştir. Bu girişim sonucunda Ebulhayır Han zamanında Özbek olarak adlandırılan topluluk, 1430-31'de Altın Ordu bölgesiyle Maveratünnehir arasındaki Harezim bölgesine gelmiş, oranın Şeyban Han zamanında ise ilerlemeyi sürdürerek, nihai olarak Maveratünnehir bölgesine yerleşmiştir.

Ebulhayır'ın bu girişimi Kazakların ortaya çıkışı açısından da belirleyici olmuştur.

Ebulhayır Han'ın bir araya getirdiği kavimler hem göçer hem yerleşik topluluklardan oluşuyordu ve farklı beklemlere sahipti. Hanın iktidarı genel olarak hâlâ göçerlere dayanıyordu ve Harezim bölgesinin fethinden sonra han da iktidarının asıl kaynağı olan step bölgesine geri döndü. 1446-47'de Maveratünnehir'e doğru ilerlemeye devam etti, ama daha önemlisi bu sefer idari merkezi de Sir Derya'nın orta kısımlarında yerleşik yaşam tarzına daha uygun bir bölgeye taşıdı. Bu durum, göçebeler arasındaki rahatsızlığı artırdı¹⁵.

Ebulhayır Han'ın göç hareketi ve iktidarı merkezileştirme çabasından rahatsızlık duyan iki han, Cani Beg Han ve Karay Han, Ebulhayır Han'ı terk edip daha doğuya Balkaş gölünün güneyine göç ettiler. Bu olay Mirza Muhammed Haydar Dular'ın *Tarih-i Residli* adlı eserinde şöyle anlatılır:

Ebulhayır Han kendisini tîm Değ-i Kıpçak'a hakkin kılınca, Cöci soyundan pek çok sultanı isyankârlık belirttileri gördüğü için uzaklaşımına kalktı. Karay Han ve Cani Beg Han, Ebulhayır Han'ın niyetini sezip birkaç Cöci sultanıyla birlikte Moğulistan'a kaçtı. Burada o zamanlar İsen Biga Han'ın yönetimindeydi. İsen Biga Han onları çok iyi karşıladı ve onlara yaşantılarına için Moğulistan'ın sınırında bir yer verdi. Burada barış içinde yaşadılar.

14 Vahubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, 135; Allworth, (1990), s. 32.

15 Kılıç, N., *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, yayınlanamamış doktora tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1999, 65.

16 Burada Moğulistan olarak adlandırılan yer, Ebulhayır Han gibi Cengiz'in soyundan olan Çağatay hanının yönetimi altındaki, yaklaşık olarak bugünkü Kazakistan'ın güneydoğusu ve Çin Sincan Özerk Bölgesinin batısını kapsayan bölgedir.

12 I. Togan, 1998: 55-56.

13 Allworth, 1990: 33-34.

Ebüllhayır Han, ölünce Özbek ulusunda karışıklıklar çıktı. Olabildiğince çok kişi huzur ve güvenlikleri için Karay Han ve Cani Beg Han'ı sığınatlar ve böylece [bu iki han] çok güclendi. Bunlar evvela kendi halklarından ayrılmış olduklarından ve bir süre yokluk içinde yersiz yurtsuz dolanıklardan bunlara Kazak denirdi ve bu isim [o zamandan beri] onlardan ayrılmadı?'

Yerleşik hayatın sürdürüğü ve göçerler gibi iscediklerinde adalarının üstünde hanlarını terk edemeyecek, toprağa bağlı insanların yaşadığı Maveräumnehir bölgesine ilerleyen Ebülhayır Han; yukarıda değindiğimiz gibi, göçebe hayat sürdürmek isteyen ve Ebülhayır Han'ın otoritelerini zayıflatacağından, bağımlılıklarını arttıracığından çekinen kimi Cengiz soylu sultanlar ve halkın kişileri için bir tehdit anlamına geliyordu. Bu kesim, Cani Beg ve Karay Han'ın önderliğinde hanlarını terk etti. Daha sonra bunlar Ebülhayır Han'ın Özbekleri, Orta Asya'daki Timuri mirzalar ve Cungarya bölgesindeki Kalmuklar ile kendi arasında bir rampon bölge oluşturmak isteyen İsen Buğa Han'ın korumasına girdiler ve böylece bugün Almatı kenarının yer aldığı Yedisu bölgesini yurt edindiler¹⁸. 1462'de İsen Buğa Han'ın ölümü iktidarlarını pekiştirmelerine ve egemenlik alanlarını genişletmelerine olanak sağladı.

1468'de Ebülhayır Han ölünce çıkan karışıklık bu bölgeye yerleşip, bu iki hanın himayesine sığınanların sayısını daha da arttırdı. Bu dönemde, Ebülhayır Han öldüğünde Özbek adını taşıyan üç ayrı grup oluşmuş oldu: Şibani¹⁹ Özbekler, Sibir Özbekleri ve Kazak-Özbekler.

Kazak terimi bu döneme kadar bir topluluk için değil, belli bir yurdu ve bağlı olduğu herhangi biri olmadan, peşinde birkaç düzine nöker ile ganimer peşinde dolaşan hanlar, beyler için kullanılıyordu²⁰. Bu kişiler *kazaklık* döneminde savaşmayı, irtifaklar yapmayı öğreniyor ve uygun koşulları bulup aradan sıvırlanlar, sonraki dönemlerin önemli önderleri arasına giriyordu. Cengiz Han (henüz adı Temüçin iken), Timur gibi önderler için de bu tanım kullanılmıştır ve Kazakların ortaya çıkışından sonra da, aşağıda örneklerini göreceğimiz gibi kullanılmaya devam edilmiştir.

17 Elias, N., *A History of the Moghul of Central Asia Being the Tarih-i Rashidi of Mirza Muhammed Haidar Dughlat*, London, Curzon Press, 1972, s. 272-73.

18 Kumekov, B., "Problems of the Kazak Statehood", *Kozybaev, M. K. (der.), History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology, Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylm, 1998, s. 67.

19 Şiban, Cengiz'in büyük oğlu Cöç'nin beşinci oğludur. Şiban da Altın Ordu nun ortaya çıkmasını sağlayan han seçileri sırasındaki komutanlardan biridir. Her ne kadar kendisi han olmadıysa da, on beşinci yüzyıldaki Altın Ordu hanları onun soyundandı ve Özbeklerin hanları da onun soyundandı. Günümüz Özbekleri de adlarını Şibani Özbeklerden alırlar.

20 Bu anlamda, diğer kaynakların yanında on üçüncü yüzyıla ait bir Memlükler yönetimindeki Mısır diğer Cen-gizliler yönetimiindeki bugünkü Moğolistan gibi birbirinden uzak iki ayrı bölgede yazılmış iki ayrı eserde de rastlıyoruz: *Asıyqa-Kıyayqa Lüğat ve Moğolların Gizli Tarihi*, (Bkz. Kumekov, B., "About the Term Kazak", *Kozybaev, M. K. (der.), History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology, Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylm, 1998, içinde, s. 58 ve Temir, 1986).

Özbek-Kazaklar açısından farklılık yaratan durum, bu tanım kimi hanlara verilen bir tanım iken, artık bunun kazaklık yapan iki hana tâbi olan tüm bir halka ad olmasıdır. Bu topluluğa önceleri (on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında) kazaklık yapan hanlara tâbi olan Özbekler anlamında Özbek-Kazaklar denirken, Özbekler artık Maveräumnehir bölgesine geldikten sonra (on altıncı yüzyılın başından itibaren), onlardan ayrılmış olanlara ayrı bir topluluk olarak yalnızca Kazaklar denilmeye başlanmıştır.

1468'de Ebülhayır Han'ın ölümünün ardından büyük karışıklıklar çıktı ve Cengiz soyundan pek çok kişi bu taht kavgaları sırasında öldü. Bu sırada Muhammed Şiban Han ve kardeşi bu bölgeden uzakta birkaç yıl kazaklık yapmak durumunda kaldılar. Ancak onların kazaklığı diğerlerinden farklı olarak şehirde geçti. Ebülhayır Han'a yakın kimi beyler, torunu Şiban'ı korumak için onu ve kardeşini Astrahan ve Sir Derya kıyısındaki diğer kentlere yolladılar. Bunun onlar için şehir hayatını ve orada kabul görmemin yollarını öğrenmek, ulemadan eğitim almak ve şehrinin ileri gelenleriyle yakınlık kurmak açısından büyük yararı oldu. Özellikle de Şiban'ın 1474-75'te Buhara'da kalması, burada aldığı eğitim ve sufi şeyhleriyle kurduğu ilişki sonrası için önemli olacaktır²¹.

Bir yandan Şiban'ın gelecekte kuracağı irtifakların çekideği oluşurken; Şiban bir yandan da göçebe beyler ve diğer sultanlarla da ilişkiyi sürdürüyordu. Bu beyler ve sultanlar muhtemelen yerleşik hayatın sürdürüğü merkezlere yaklaşmayı isteyen beylerdi²².

Şiban bir süre sonra Timuri mirzalar varlığından rahatsızlık olmaya başladığından bu bölgeyi terk etti ve daha kuzeye, büyük suflilerden Şeyh Ahmet Yesevi'nin türbesinin bulunduğu Yesi (Türkistan) kentine gitti. Çağatay hanı Mahmud Han 1481'de ona buranın idaresini devretti. Şiban, Buhara'ya dönmek için 1499 yılına kadar bekledi, ancak bu sefer Orta Asya'nın fethi için buraya gelmişti ve emri altındaki (ya da onu destekleyen) kalabalık göçebe birlikleriyle kısa sürede Timur soyundan pek çok mirza arasında bölünmüş olan Maveräumnehir'i egemenliği altına aldı.

Ona karşı direnen ve bir süreliğine Timurluların umudu olabilen tek mirza²³ Babür idi. Babür'ün hayatının ilk yılları Semerkand'ı almaya çalışmakta geçmiş, iki kere Semerkand'ı Şiban'dan almayı başarmış, ancak sonunda Orta Asya'yı Özbeklere terk ederek Kabul'e çekilmek zorunda kalmıştır. İlk seferinde (1500-01) yalnızca 240 kişiyle saldırarak kenti almıştır; bunda 140 yıldır kenti egemenlikleri altında tutan Timurlerin kenreki halk tarafından istilacı olarak gördükleri Özbeklere tercih

21 Kılıç, 1999: 94-96.

22 Kılıç, 1999: 91-92.

23 Mirza: Emirzade anlamında kullanılan bir söz. Emir, Timur'un soyundan gelenler için kullanılır. Timur, baba tarafından Cengiz soyundan olmadığı için kendine han unvanını almamıştır, göçkuları da han adı yerine mirza unvanıyla anılmışlar.

edilmesinin büyük payı vardır. Babür'ün ünü Yakayınamesinde yazıldığına göre "yaklaşık 400-500 Özbek, sokaklarda kent sakinleri tarafından kuduz köpekler gibi sopalarda öldürülmüştür"²⁴.

Babür henüz 19 yaşında olmasına karşın bu zafer başka mirzaların ve mirzaların birbiriyle didişmesinden bıkmış insanların da onun etrafında birleşmesini sağladı. Kısa sürede Şiban Han'ın ele geçirdiği kentlerin bir kısmı Özbek muhafızları öldürerek Babür'e bağlılıklarını ilan ettiler²⁵. Bu katliamlar sonucunda Babür, Şiban ile Semerkand önlерinde bir meydan savaşına tuşşabildi. Ancak bu savaş sonunda yenilerek önce Semerkand'a çekilmek sonra da Şiban'la anlaşıp kenti (ve kimi rivayetlere göre kız kardeşini) ona terk etmek zorunda kaldı. Önceleri Şiban Han'a destek veren Çağatay hanları, onun çok güçlenip bağımız hareket emeye başlanması karşısında aslında kız kardeşlerinin oğlu olan Babür'ü desteklediler. 1503'te Şiban onları yenilgiye uğratınca, hanlar bölge üstündeki haklarından feragat etmek durumunda kaldılar. Böylece, Şiban liderliğindeki Özbekler 1507'ye kadar birbiri-ne rakip Timuri mirzaları tek tek yenerek Timurilerin payıtabı Herat'ı da aldılar ve Orta Asya'daki Timuri egemenliğine son verdiler. Babür ise kendine karılan diğer mirzaları, Moğollar ve halktan insanlarla birlikte kendine yeni bir iktidar alanı yaratacağı Kabil'e gitti.

Ancak bu Orta Asya'nın yaklaşık 150 yıllık sahibi Timuriler ile Şiban'ın temsil ettiği Cengiz soyundan hanlar ya da bu bölgenin yeni sahipleri olacak Özbekler arasındaki son mücadele değildi. 1511'de Babür bu sefer İran'da egemenliğini ilan etmiş olan Şah İsmail'in desteğini arkasına alarak Semerkand'a geri döndü. Babür sevdiği kente geri dönmelerini sağlayacak desteği almak için Şiilği kabul etmişti. Bu destek, Şiban Han'ın öldürülmesi ve Semerkand'ın tekrar Babür'ün egemenliğine geçmesini sağladı. Babür'ü başta sevinçle karşılayan halk, bir süre sonra Şah İsmail'in askerlerinin düşmanca tavırları ve halkın Şiilikten duyduğu hoşnutsuzluk nedeniyle, Babür'e sırtını döndü. Bu sefer, Babür istilaçı, Sünni Özbekler ise halk Şiiliğin haksızından kurtaracak kurtarılar konumuna geldiler. Bu, Özbeklere Orta Asya egemenliğinin kapılarını açarken, Babür'ün temsil ettiği Timurilerde Orta Asya'nın kapılarını iilebet kapattı. Babür dönüп tahtını geri aldığı Kabil'de, egemenlik alanını Kuzey Hindistan'a kadar uzatacak görkemli bir imparatorluğun kurucusu olarak tarihe geçti²⁶.

Bu olay, Özbeklerin bölgede artık yabancı olarak kabul edilmek yerine Orta Asya halklarının hamisi konumuna yükselmelerinde klir bir öneme sahiptir. Her ne

kadar Şiban Han diğer Özbek hanlarına ya da göçebe hanlara göre bölgedeki nüfuz sahibi insanlarla daha iyi ilişkilerle sahip olsa da, bu Timuri mirzalar karşısında tek başına yeterli değildi. Bir başkasının bölgede kabul görmesi için mirzalardan daha üstün özelliklere sahip olması gerekliydi. Orta Asya'nın koşullarında bu, bölgenin mirzalar arasındaki savaşlar nedeniyle parçalanmış yapısının üretisinden gelecek, bir istikrar dönemi yaratarak, bölgede tekrar ticaretin ve tarımın gelişmesini sağlayacak kudretli bir hükümdarın çıkması demektir. Şiban Han ya da onun rakipçisi olan hanlar komutallarındaki on binlerce savaşçıyla bu çekimleri ortadan kaldırabilecek güçceydiler.

Yeni gelenlerin bölgedeki toprak dağılımına fazla müdahale etmemeleri de muhakkak ki burada kabul görmelerine katkı sağlamıştır. Hanlar, sultanlar ve beyler gelir ve iktidar için paylaşılması gereken topraklara ihtiyacı duyuyorlardı, ancak bu toprakları bölgede nüfuz sahibi insanlardan almayıp, buradan sürdüldüleri mirzaların topraklarını hantı denetiminde aralarında paylaşmışlardı. Böylece bölgedeki iktidar sahiplerinin gelirlerine ve nüfuz alanlarına fazla dokunmayıp, tersine getirdikleri istikrarla onların otoritelerini sağlamlaştırarak, onların da desteğini almışlardır. Bölgedeki küçük toprak sahibi halk, zanaatkarlar ya da tüccarlar açısından bakıldığında da, onların da bu oluşan istikrardan yarar sağladıkları söylenebilir. Bu olgular, "dışarıdan gelen" yeni hanların ve onların savaşçı kesimini oluşturan Özbeklerin bölgede daha kolay kabul görmelerini, bölgenin "yerlileri" olmalarını sağlanmış olmalı.

Burada Özbeklerin gelişinden sonraki dönemde toplumsal kimliklerin nasıl ifade edildiği üstünde durmakta yarar var. Öncelikle, insanların yalnızca tek bir kimlikleri varmış gibi düşünmenin yanıltıcı olacağı hatırlanmalı. Dini kimlikleri, mezhepleri, cinsiyetleri, yerleşik mi, göçebe mi oldukları; yerleşiklerdenseler hangi kentten oldukları, varsa loncaları, tarikahları; göçebelersenseler hangi kavimden, boydan oldukları vb. kimliklerini tanımlamada önemlidir. Bunlardan biri ya da birkaçı aynı anda ya da ayrı ayrı karşılaştıkları kişilere, içinde buldukları çevreye göre öne çıkabilir.

Orta Asya'dakilerin ezici bir çoğunluğu Müslüman'dı. Bu kimliğin gayri-Müslimlerle ilişkilerde hauranan, etkinleşen bir kimlik olması daha beklebilir bir davranış olarak düşünülebilir. Orta çağda gayri-Müslimlerle ilişkilerinin az olmasından da²⁷, bu kimliklerinin çok fazla uyarılmayıp sönümlendiği düşünülebilir. Ancak İslamiyet hayatın pek çok alanını belirleyen temel ölçütler sunuyordu. Bu nedenle Müslüman olmak da yeterli olarak kalmıyor, kimin asıl Müslüman olduğu kişinin kimliği açısından en kritik unsurlardan biri haline dönüşüyordu.

²⁴ Arat, Rıspı Rahmeti (gen.), *Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, Yekayı Babur'un Hanınu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1987, s. 88.

²⁵ Arat, 1987: 87-90.

²⁶ Bu, Timurilerin Orta Asya'daki varlıklarının sonu oldu ve yerlerini Özbeklere bıraktılar. Ancak bugün Özbekistan'ın en önemli tarihsel kahratmanı Emir Timur'dur. Torunlarından Ulag Bey'in de Özbekistan tarihinin önemli kişileri arasında sağlan bir yeri vardır.

²⁷ Bu dönemde Orta Asya'daki Müslümanlar Ruslar, Çinliler ya da Hintlilerle yoğun ilişkilerle sahip değildi. Ancak bu gayri-Müslimlerin bölge halkının tamamını dışında olduğu anlamına gelmez; özellikle Buhara gibi gücüt ticaret merkezlerinde uzun yıllardır yaşamakta olan ecki, yeni bir Müslüman cemaati vardır.

Bunun ilginç bir örneğini, Özbekler ve Kazaklar arasındaki ilişkide de görüyoruz. Her iki topluluk da İslam'ı kabul etmiş olsa da, çok daha uzun süreli bir İslamiyet geçmişi olan Maveraiünnehir topraklarına yerleşen Özbekler kendilerini asıl Müslümanlar olarak görüyorlardı. Kazaklar ise, onlara göre "kâfir"di. Bunun bir örneğini bize Fazlallah bin Ruzbihan Huncı, *Milimannama-i Buhara* adlı eserinde aktarıyor. Huncı, aslen İranlı olan bir Sünnî'dir. Şah İsmail'e birlikte Şiitliği İran'da güç kazanması nedeniyle, Şiban Han'a sığınmıştır, ki bu da mezhebin bu dönemdeki aldiyer duygusu açısından önemini örneklektedir. Bize aktardığı bir olayda Özbekler arasında vakı bulan Kazaklar üzerine sefer düzenleme işi başarısından söz eder. Kazakların Özbeklerin hanının himayesindeki yerleşik halk üzerine düzenlediği yağma seferlerinin önüne geçmek isteyenler, ulemanın yer aldığı bir heyet topladılar (1509) ve bu heyet Kazakların Müslüman halk üzerine sefer düzenlenmesi ve onları köle olarak satması nedeniyle kâfir olduğu kararını verir. Heyet bununla da kalmaz, yapılan tartışmada bu durumun halkın tamamı adına bir bölümünün sefere çıktığı bir *fars-i ayn* durumu değil, tüm Müslümanların şahsen katılımını gerektiren bir *fars-i kifaya* durumu olduğuna karar verir. Kazaklar dar-ul İslam'a saldırıp, Müslümanları kaçırtarak, köle olarak satmaktadırlar; kâfirlere karşı çıkılacak bu garâ tüm şahsen Müslümanları ilgililemektedir²⁸. Bu örnek, bize göçebe geleneklerine bağlı kalan Kazaklarla kirabi İslami adedlere daha yakın bir çevreye göçmüş Özbekler arasındaki uçurumun eli yıldan kısa sürede nasıl derinleştiğini ve bu iki topluluğun ayrıştığını göstermektedir.

Ayrılan elbette yalnızca dini duruşları değil, hatta onu tetikleyen temel bir unsur olarak belki ondan da önemlisi, hayatlarının dayandığı üretim biçimi ve hayat tarzlarıdır. Bu da bizi önemli bir başka ayrıma getiriyor. Yerleşiklerle göçebeler arasındaki ayırım yalnızca Özbekler ve Kazaklar açısından söz konusu değildi; bu, dışarıdan bakıldığında Özbek diye adlandırılan kesimin kendi içinde de görülen önemli bir belirleyendi.

O dönem dışarıdan bakan kişiler için Maveraiünnehir'e yerleşmiş, Şiban Han'ın soyundan gelen hanlara tabi bu topluluk "Özbek" olarak görülüyordu. Bugünden bakıldığında da bu topluluk için "Özbek" tanımını uygun görülmüyor. Ancak o dönem yaşayan, "Özbek" olarak adlandırılan topluluğun kendisine bakıldığında, onlar açısından "Özbekler" ne yerleşik halk ne de onların repesindeki, kavimler üstü Cengiz soyundan hanlar, sultanlardır. Özbek, bugünkü Özbekistan'da yaşayanlar tarafından göçebeler için kullanılıyordu. Yirminci yüzyıldan önce Orta Asya'da yerleşik hayat sürdürüp tarım, ticaret, zanaat gibi işlerle uğraşanlar *Sarr*, onların dışındaki göçebeler Özbek olarak tanımlanıyordu²⁹. Bu ayırım bugün anladığımız anlamda bir ulusal kimliğe karşılık gelmiyordu.

Sartlar arasında kimlik açısından hangi kenten oldukları, meslekleri gibi etkenlerin belirleyici olduğu söylenebilir. Kendi kimliğinin önemine bir örnek olarak, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusların tüm Orta Asyalı tüccarları *Buharî* (Buharalı) olarak adlandırdığını belirtebiliriz. Ruslar, bu dönemde Altın Ordu Hanlığının bakiyeleri olan Astrahan ve Kazan Hanlıkları ile Sibir Hanlığını ortadan kaldırmışlardı. Sibirya'da yeni kenter kuruyorlardı, ancak kük tüccarları yolu üstündeki bu kenter kendi kendine yeterli değildi; Sibirya'da kurulan bu yeni kenterin bir garnizon ya da tüccar kenti olarak varlıklarını sürdürmeleri için buradaki tüccar hacminin artırılması gerekiyordu. Bu durum, Rusya'nın Orta Asyalı tüccarlara bir yandan burayla tüccar yapmaları için teşvik sunması, bir yandan da doğrudan Moskova ile tüccar yapmalarına engel çıkarması gibi bir politika doğurdu. Bu dönemde Orta Asyalı tüccarların, özellikle de Buharalıların Rusya ile canlı bir ticaret ilişkisine girdikleri görülmüştür³⁰. Bu, tüm Orta Asyalıların Ruslar nezdinde "ö tüccarların kimlikleri" (geldikleri kenti), yani Buharalı olarak tanımlanmalarına yol açmış olmalı³¹.

RUSLARDAN ÖNCE ORTA ASYA HANLIKLARI

Ruslar 1864'te Orta Asya'ya girdiğinde bugünkü Özbekistan üç hanlık arasında bölünmüştü durumundaydı ve bunlar içinde de hanlar ve beyler arasında çekişmeler vardı.

Bugünkü Özbekistan'ın kuzeybatısı, Aral Gölü'nün güneyindeki bölgede yine Cengizli hanlara dayanan Hiya Hanlığı kurulmuştu. Şiban Han önderliğinde kimi Özbekler Semerkand, Buhara çevresine ilerlerken bir kısmı da Yedigari hanların önderliğinde Şah İsmail'in çekilmesiyle bir iktidar boşluğu oluşmuş olan Harazm bölgesine göç etmiş ve bu yerimli, tüccar yolları üstündeki zengin bölgede 1515'te Hiya Hanlığını kurmuşlardı³². Bu hanlık yaklaşık 150 yıl varlığını korumuş, ancak özellikle son dönemleri Özbeklerden Mangit ve Kongrat kavimlerinin iktidar mücadelesi içinde kükla hanlar olarak geçmiştir. Yedigari 1804'e kadar resmen hanlıklarını korumuşlardı. Bu tarihte filen 1762'den beri hanlığı yönetmekte olan Kongrat kaviminden İltüzer son hanı resmen makamından almış ve kendi hanedanını kurmuştu³³. Beylerin bu bölgede hanlar karşısında otoritelerinin artmasındaki kritik olay İran'ın yeni şahı Nadir Şah'ın Orta Asya'ya düzenlediği seferler olmuştur.

Nadir Şah'ın 1740'taki seferleriyle, Orta Asya'da yerel nüfuz sahiplerine, ulema ve beylere dayanarak iktidarını sürdürmeye çalışmış hanlar son darbeyi yediler. Böylece, meydan yeni iktidar sahiplerinin ortaya çıkması için düzleşmiş oldu. Bu

28 Ort, U., "Tansoxanien und Turkestan zu Beginn des 16. Jahrhunderts. Das Milman-nam-e-yi Buhara des Fazl-

İllahî b. Ruzbihan Huncı, Freiburg im Breisgau, Klaus Schwarz Verlag, 1974, s. 64-65.

29 Allworth, 1990: 40-43; Schocherlen-Engel, J., "The Prospects for Uzbek National Identity" *Central Asia Monitor* 1996 (2): 12-20.

30 Burton, A., *Bukharan Tatars*, Richmond, Curzon Press, 1997, s. 502-503

31 Soucek, S., *A History of Inner Asia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 177-178.

32 Soucek, 2000: 181.

33 Soucek, 2000: 186-187.

İktidar boşluğu Hıva Hanlığında olduğu gibi yine zaten daha fazla iktidar için hanları zorlamakta olan beylerin artan otoritesi tarafından dolduruldu. 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra Özbek Mangırt kavminden gelen *ataklıklar* gücü daha da arttı ve hanlar kukla hükümdarlara dönüştü.

Bu dönemde Seyyid Ebülgazi Han'ın (1758-1785) Osmanlı padişahı Sültan Abdülhamit'e (1774-1789) yazdığı bir mektupta han etrafını kuşatan "kafir" Özbek kavimlerinden şikayet eder ve sultandan yardım ister. Han, bu mektubuyla bize hem hanların o dönem içine düşükleri orofite eksikliğini hem de Özbeklerin bugünkü Özbekistan'da o dönem nasıl görüldükleri göstermiş olur³⁴.

Herhalde duyumsuzuzdur ki dört tarafımız ehli-küfr olan Özbekiye taifesi olup, kendileriyle beynimiz hoş olmayıp, bilhassa üç dört kabile ki muhalefet ederler. Onların fitnelerini söndürmek meğşalesi cihad ile uğraşmamıza vakit bırakmadı. (...) [K]imseye müdahale etmeyin, kimse'nin malını almayın veya almışsanız geri verin desem kabul etmezler. Ne yapalım ki Özbek ve Kazak meselesi bu vaziyettedir.

Buradan da anlaşıldığı gibi, "Özbek hanı" açısından Özbekler ayrı dışlarındaki, göçebe, egemenlikleri için tehdit oluşturan, savaşçı, dizginlenmez bir topluluk anlamına geliyordu. Han için "Özbek" tanımını kentlerde yaşayanları ne de kendisini ifade eden bir anlam taşımıyordu. Her ne kadar han dışarıdan bakanlar tarafından "Özbek hanı" olarak adlandırılrsa da, bu kendisinin Özbek olduğunu değil, olsa olsa Özbeklere han olduğunu gösteriyor olmalı³⁵.

Yeni hükümdarlar, Özbek askeri gücüne dayanan eski devlet yapısını değiştirip, paralı askerlere bağlı, dolayısıyla yalnızca hükümdara sadık bir ordu ve Fars-dilli danışmanlara dayanan bir bürokrasi oluşturma çabasına girdiler. Böylece, iktidarı merkezileştirerek, Cengizli olmadıkları için kendilerine denk diğer Özbek beyleri üstünde iktidar kurmaya giriştiler. Bir yandan da kendilerinden önceki hanlar gibi ulemayla yönetimin iyi ilişkilerini koruyuyorlardı. Her ne kadar bölgede bir süreliğine iştirakı sağlamayı başardılarsa da, tüccar, yenilge kapalı hükümdarlar olarak kaldılar ve dışarıda dünya değişirken, Orta Asya dünya ticaret yollarından yalıtılan, kendine kapalı bir bölge olarak gelişmelerin dışında kaldı.

1864-1884 arasında Orta Asya askeri açıdan üstün Rus birlikleri tarafından fethedilince, kendine dünya ekonomisine yeniden eklenme olanagı veren Rus Çarlığını olumlu karşılayanlar da oldu. Bunun yanında, Rus birlikleri kimileri tarafından bölgeye kalıcı iştirakı getirecek, kısır mücahedeleleri sona erdirecek bir güç olarak görülmüyordu. Buna yeni hükümdarların iktidarı merkezileştirme çabalarının özellikle göçebelere arasında yarattığı rahatsızlığı da ekleyebiliriz. Elbette bu, Rusların

hiçbir direnişle karşılaşmadığı anlamına gelmez, ancak teknolojik üstünlükleri yanında Rus Çarlığının bölgede kendi lehine koşullar da bulduğu söylenbilir. Hristiyan bir hükümdarın tebaası olmak rahatsızlık verici olsa da gayri-adil bir Müslüman yerine adil bir gayri-Müslüman idaresinde yaşamak tercih edilir bir durum olarak ifade edilebiliyordu³⁶.

KAZAKLARIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Kazakların tarihine baktığımızda ise, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Kazakların oluşumunu açısından büyük öneme sahip iki gelişmenin yaşandığından söz edebiliriz. Bunlardan biri *jüz* örgütlenmesinin ortaya çıkışı, diğeri ise Kazakların uğradığı Kalmuk saldırısıdır.

Jüzlerin ne zaman ortaya çıktığı, Kazakların yakın döneme kadar yazılı tarihleri olmadıgından, bilinmesi de, 1616'da Kalmuklar arasında bir keşif seferine çıkan Petrov ve Kuitsin adlı Rus subayların raporlarında *Ulu Jüz* ifadesine rastlıyoruz³⁷. Bundan yola çıkarak, on altıncı yüzyılda Kazaklar arasında *Ulu Jüz* (büyük cüz), *Orta Jüz* (orta cüz) ve *Kırcı Jüz* (küçük cüz) olarak adlandırılan üç kavim birliğinin çıktığı tahmin edilebilir. Bu örgütlenmenin ne zaman ortaya çıktığı kadar bu tanımların ne anlama geldiği de tartışmalıdır. Bu durum bu terimlerin İngilizce çevirisine de yansımaktadır, kimi kaynaklarda bunlar yaş ya da kuden (senior), kimi kaynaklarda büyüklük belirten (great/big) nitelendirmiş gibi kullanılır.

Cüz örgütlenmesi, yaklaşık olarak bugünkü Kazakistan topraklarında göçebe olarak yaşayan çeşitli kavimleri kapsayan ve hangi boyun hangi yaylak ve kırsakları kullanacağını düzenleyen bir anlaşma olarak düşünülebilir. Bu örgütlenme, bu step bölgesinde yaşayan farklı boy ve kavimlerin senek cüz örgütlenmesi içinde yer almasına izin veriyor; böylece cüz örgütlenmesinin kapsamını ve gücünü de artırıyordu. Başka topluluklar için düşünüldüğünün aksine güçlü bir devlet örgütü değil, tersine gevşek bir örgütlenmenin oluşturulması zaten sıkı, baskıcı bir devlet yapısıyla karşılaşıklarında ataların gidebildiği yere gidebilecek göçebelere daha uygun gelmiş ve bu birliğin genişlemesini sağlamış olmalı.

Cüz örgütlenmesi içindeki bu kavimler ortak geleneklerini sürdürüyor, ortak ortak destanların, sözlü gelenegin oluşmasını sağlıyordu. Ancak muhtemelen bu Kazak topluluğunun daha sıkı bir birlik içine girmesi ve yeni göçebe kavimlerin cüz örgütlenmesine dâhil olmasının yolunun kapanması Kalmuk saldırılarının bir sonucudur.

Kalmuklar, on altıncı yüzyılda kadar Moğolistan'ın batısında, Cungarya bölgesinde yaşayan göçebe, steplerdeki hanlar tarafından büyük itibar gören, Budist ve Moğol-

34 Sany, M., *Rus İlgali Deyiminde Osmanlı Denkleri ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Sımsı Mitanlıklar* (1775-1985), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, 24.

35 Sühan Abdülhamit, Ruslarla borzulan ilişkiler nedeniyle, bu mektuba yanıt verme gereği gördüğünde (1786), han Mangırt atalık (başmıranı olan bey) tarafından devrilmiş ve hapse atılmıştı.

30

36 Gross, Jo-Ann, "Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza Abd al Aziz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bukhara", *Russia's Orient*, Indiana, Indiana University Press, 1997 yılında, s. 203-226.

37 Adnev, Zh., (der.), *Caspian Step: Near to the Edge of the Precaspian History*, Almay, Dauldas and Company Publishing Office, 2000, s. 160.

dilili bir topluluktu³⁸. Ancak Kalmuklar bu dönemde doğudan gelen son savaşçı göçebe dalgasının kahramanları olarak yaklaşıp iki yüzyıl boyunca Kazaklar üstüne çok yıkıcı seferler düzenlediler ve Kazakların gözünde konumları da çok değişti.

On altıncı yüzyılın sonlarında Kalmuklar, genişleyen Kazaklar ve doğularındaki Çinliler karşısında yeniliğe uğrayarak otlaklarını bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu dönemde Rusya'nın doğusunda yıkıcı hanlıklar ve Sibirya'da kurulmaya başlayan, yukarıda söz ettiğimiz yeni kentler Kalmuklar için boşalan yeni otlaklar ve onların hemen yanında göçebeler için gerekli orakyaşamı kurabilecekleri kentlerin olduğu bir yaşam alanı sunuyordu. On yedinci yüzyılın başında kimi Kalmuk tayyiflerinin (prenslar) öncülüğünde kimi Kalmuklar Sibir Hanlığının boşalttığı topraklara ilerlediler. Kalmuklar burada da kalmayıp, Hazar Denizinin kuzeyinde, Volga nehri boyunca Nogayların boşalmaya başladığı topraklara ilerlediler. Nogayların bir kısmı barına ilerlerken, bir kısmı da doğuya ilerleyerek Kazak çüz örgütlenmesinin bir parçası olmaktadır. Kalmukların ilerleyişi, Kazakları kendileriyle aynı üretim biçimine, aynı hayat tarzına sahip, dolayısıyla aynı yaşam kaynaklarına, otlaklara ihtiyaç duyan Kalmuklarla karşı karşıya getiriyordu. Bunun yanında on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Kalmuklar, Ulu Cüz'ün asıl yerleşim bölgesi olan Yedisu bölgesine de 100.000 kişilik bir birlikle saldırdılar. Kazaklar hem kuzeydeki yaylaklarını hem de güneydeki kırsaklarının önemli bir kısmını Kalmuklara terk etmek zorunda kaldılar³⁹.

On yedinci yüzyılda, önceleri dağınık boylardan oluşan Kalmuklar siyasi yapıları içinde örgütlenmeye başladılar ve biri doğuda Yedisu yakınlarında, diğeri barında Volga çevresinde birbirleriyle ilişkili iki ayrı örgütlenme çıkardılar. Doğudaki birlik 1683-85 arasında Ora Asya'nın tarım merkezi Fergana Vadisini ele geçirdi. 1696'da doğuda Çin birliklerini yenilgiye uğattı. Barındakiler ise 1673'te Rus himayesini kabul ettiler. Barındakilerin bir kısmının doğudaki Kalmuklara katılımı, Ruslardan aldıkları rifetler, İsveçli bir esirlerinden öğrendikleri top yapımı sayesinde güçlenen doğu Kalmukları Kazakların karşı koyamayacağı bir güce dönüştürdü ve 1723'te Kazakların merkezi Sir Derya'daki kentleri ve Taşkenti de geçirdiler. Bu dönem bugün hâlâ Kazakların en kötü dönemi olarak "akraban şuburunu"⁴⁰, "alga köli sulama"⁴¹ gibi deyimlerle hatırlanır. Kazaklar, Kalmuk saldırılarının sonucunda Özbeklerin hanı Tukey-Timurilerin egemenliğindeki bölgeye kaçtılar; bu, Buhara Emirliğine büyük zarar verdi. Semerkand kenrinin bulunduğu Zerefsan Vadisindeki tarım alanları Kazakların hayvanlarına otlak oldu; bunun yerleşik hayata verdiği zarar o kadar büyüktü ki 1723-30 yılları arasında Semerkand terk edildi⁴².

38 Togan, Z. V., *Başgünkü Tarihli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s. 157.

39 Z. V. Togan, 1981: 158-159, 166-167.

40 Akraban şuburunu: yürümekten tabanlarının altı soyuldu, bembeyaz kessildi.

41 Alga köli sulama: Susuzluktan tutulu Alga Gölünün suları ıçıldı.

42 Z. V. Togan, 1981: 168-169.

Bu saldırının Kazaklar üstündeki etkisi bununla sınırlı kalmayıp çok daha kalıcı sonuçlar doğurdu.

Kalmukların girdiği bu bölgede yaşayan Kazakların bir kısmı kuzeye göçtü. Bunlar arasında Kici Çüz hanı Ebuilhayır (1694-1748) da vardı. Ebuilhayır Han, Rusların himayesine girerek bunun karşılığında Kazak çüzleri ve Başkurtlar arasındaki bölgede, Or nehri üstünde bir kale kurulması talebinde bulundu. Zeki Velidi Togan'a göre niyeti hem Kazak hem de Başkurt kavimleri üstünde egemenlik kurmaktır⁴³. 1731 yılında han Ruslara tabi olmayı kabul ederek, Kazakların Rus egemenliğine girmeye sürecini başlattı. Kalmuk saldırıları karşısında zayıf düşmüş diğer iki çüzün hanı da 1742'ye kadar Rus Çarlığına tabi olmayı kabul durumunda kaldılar.

Ruslar kaleyi yaptılar, ancak onun stratejik önemini fark edince, kendi ellerinde tutmayı tercih ettiler. Burada gelen öncü Rus Kozaklarıyla Ruslar Kazak streplerine yayılmaya başladılar^{44, 45}.

Kalmuklar, Avrasya tarihindeki son savaşçı göçebe dalgasının mimarları olmaları yanında, Kazakların tarihi açısından da çok önemli gelişmeleri teşkilmişlerdir. Kalmuk saldırıları, Kazak çüz örgütlenmesini daha askeri bir yapılamaya dönüştürmüştü, çüzler içinde yer alan kavimleri birbirine daha sıkı bağlayarak daha önceki gevşek konfederasyon yapısını sağlamlaştırmıştır. Bunun yanında, yeni kavim ve boyların birliğe dâhil olmasının önünü kapayan nedenlerden birini hazırlamıştır. Öre yandan, hayatlarının temel dayanağı olan hayvan ve insanların bu savaşlar sırasında kırılması, kentlerinin ve otlaklarının Kalmukların eline geçmesi Kazak nüfusunun büyük bir kıyımına uğramasına neden olmuştur. Bu da, Kazakların nüfusunu doğuya doğru yaygın Rus Çarlığının egemenliğine girmesini kaçınılmaz kalmıştır.

43 Z. V. Togan, 1981: 174-75.

44 Or Nehri üstünde kurulan bu ilk kale Orenburg adını aldı. (1733). Daha sonra Or üstünde daha muhkem ikinci bir kale kurulunca, yeni kent Orenburg eskisi ise Orsk adını aldı (1743). Yeni Orenburg'un Kazak aydınlarının için önemli büyüktür (Bkz. Yerofteva, I., *Kazastan under the Power of the Russian Empire*, Korytsev, M. K. (der.), *History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology, Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylim, içinde, 1998, s. 86).

45 Kalmuk tehdidi ise 1739'da Çin birliklerinin saldırısı sonucunda ortadan kaldırıldı. 1754'te Kalmuklar da Çin egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Böylece son göçebe savaşçı dalgası da sona erdi. 1759'da çıkan işyanları ardından Çin, Kalmukların üstüne büyük bir birlik göndererek yaklaşıp bir milyon Kalmuk'u kily-ran geçirdi. Bkz. Z. V. Togan, 1981: 176. Kendi saharında savaşacak, sadık Kalmuk süvarilerine ihtiyaç duyan Çinliler, Rusların aranı taleplerinin sıkıntısını yaşayan barındaki Kalmuklarda gizlice anlaşarak onları artık Çin egemenliğindeki ana toprakları Cungarya'ya davet ettiler. 1771'de Volga'nın batısındaki tüm Kalmuk çüzleri bir gece gizlice toplandı ve Kazakların arasından geçecek doğuya büyük bir göç hareketine girişti. Batıdan gelen Kalmukların arasından geçerken yol boyunca çok kıyım uğradılar. Yola çıkan yaklaşık 169 bin Kalmuk'tan ancak yaklaşık 70 bin Cungarya'ya ulaşabildi. Bkz. Togan, 1981: 176-177. Bu topluluk artık Çin egemenliğindeki Cungarya'da çok iyi karşılandı, ancak zamanla sahip oldukları ayrıcalıklar tek tek elinden alındı, daha doğuya sürülerek dağıtıldı ve geniş Çin nüfusu içinde eridi.

Barındaki Kalmuklardan yalnızca Volga'nın batısındaki 500 kadarlık Kalmuk topluluğu, nehrin geçemelerinin yata- raçlığı problemlerinin Rusların durumu anlayıp ölmem alınmalarına yol açabileceklerinden yerlerinde kaldılar. Bugün bu Kalmukların torunları Rusya Federasyonu içinde, Avrupa'nın tek Budist ve Moğol-dilili halkı olarak kendili künüleriyle sahiplerdir.

RUS EGEMENLİĞİ VE YENİLEŞME HAREKETLERİ

Kazaklar açısından Rus egemenliğinin kabulü daha önce de örneğin Çinlilerle ilişkilerinde benzerini yaşadıkları, yalnızca kâğıt üstünde ve geçici bir bağlılıktır. Ancak artık dönem değişmişti; Ruslar modernleşmenin olanaklarıyla devletlerini tüm kurumlarıyla adım adım Kazak steplerinde de inşa etmeye girişiyorlardı. Ayrıca Rus devletinin etki alanından kaçan ya da tersine, devletin desteğiyle gelen Rus Kozakları steplerde yerleşiyor ve bu da Kazakların oldukları kullanmalarının önüne engeller çıkarıyordu. Bu Rus nüfusu sorunu Kazakların bugüne kadar etkileri görülen uzun süreli sorunlarından biri olacaktır⁴⁶.

Öte yandan, Rusların gelişi Kazakları Rusya'daki geniş Müslüman dünyasına yakınlaştırdı, onların Ruslar ve Tatar aydınlar aracılığıyla modernleşmeyle Ora Asya'ya göre daha erken tanışmalarını sağladı. Bu durum, Kazaklarla zaten ayrılmış oldukları Özbekler arasındaki farkları daha da artırdı.

Orta Asya'da, istikrarı korumaya çalışan muhafazakâr beyler hüküm sürerken; Kazaklar, Rus devleti ve Tatar aydınlar aracılığıyla modernleşme yönünde adım atıyorlardı.

Bu dönemdeki Kazak aydınlarının başında Çokan Velihanov (1835-1865) gelir. Velihanov, Orta Cüz hanlarının soyundan, Rus okullarında eğitim görmüş bir çarlık subayı ve aynı zamanda Kazak halkı üstüne ilk etnografik çalışmaları yapmış öncü bir şarkiyatçıdır⁴⁷. Aynı kuşaktan İbragim Alınsov'un (1845-1904) eğitim alanında yaptığı çalışmalarla aydın bir Kazak gençliğinin yetişmesi yönünde önemli çabalar saf etmiştir.

Özbeklere bakıldığında ise, yenileşme hareketinin öncülerinin 1880'lerde Cedit hareketiyle bugünkü Özbekistan'a girdiğini görüyoruz. Cedit hareketinin öncüsü olarak Kırmızı eğitimci İsmail Gaspıralı (1851-1914) görülür. Gaspıralı, Velihanov gibi Rus okullarında eğitim görmüştür; genç yaşta ölen Velihanov'a kıyasla çok derin ve yaygın bir etkisi olmuştur. Gaspıralı'nın 1883'te çıkarmaya başladığı *Terriman gazetesini* ve 1884'te açtığı yeni eğitim yöntemlerinin uygulanmasına dayanan *usul-i cedid* okulları ile yaymaya çalıştığı düşünceleri tüm Rusya Müslümanları arasında

46 Nüfus sorunu, Kazakistan'ın bağımsızlıktan sonraki en hassas konularından biri olmaya devam etmektedir. Kazak nüfusu 1916 isyanı, 1929'deki ig savası, 1929-32'de kolektivizasyon sırasında büyük kıyım uğramıştır. Ayrıca on dokuzuncu yüzyıldaki göçlere elenen yeni Rus (ve Ukraynalı) göçleri, İkinci Dünya Savaşındaki zorunlu göçler (Almanlar, Ahıskaçılar, Koreliler vd.) ve özellikle 1954'te başlanan "Bakır Topraklar" planı sonucundaki aranan göçlerle Kazakistan'da Kazak nüfusu Rusların gerisine düşmüştür. Bağımsızlıktan sonra Rusların Kırgız, Kamada gibi illelere göç emesi ve Kazakistan'a geri dönen Kazaklar ve Kazaklar arasındaki yüksek doğum oranı nedeniyle Kazaklar tekrar ağırlıklı nüfusu oluşturmaya başlamışlardır.

47 Çokan Velihanov, Kazakistan modern bilimin öncüsü olarak görülür. Kazakistan'ın en saygın bilim kurumu olan Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin ana kapsamına karşısında onun herkele yer alır ve Tarihi ve Etnoloji Enstitüsü onun adını taşır. Bu kurumun cumhuriyetlerde yaşamın bilim adamlarının öne çıkarılmasının benimsendiği SSCB döneminde hayret geçirilmiştir ve bugün de sürdürülen bir anlayışın ürünüdür.

yankı bulmuş ve geri kalmış Müslüman halkların çağdaş dünya uygarlığının parçaları olabilmeleri için pek çok aydın tarafından sahiplenilmiştir. Bu akım, kolayca Rus boyunduruğu altına girmiş olan Orta Asya'da zaafı ve geri kalmışlıkları karşısında bir çare arayan aydınlar arasında da tarafar bulmuş ve 1893'te Semerkand'da ilk Cedit okulu açılmıştır. 1905'e kadar bu okulların sayısı yavaş yavaş artmış, ancak 1905 devrimi ve demokratikleşme sürecinde Cedit okulları hızla tüm Orta Asya'ya yayılmıştır. Muhalefetin güçleneceği kaygısı taşıyan Rus yönetimi 1910'da usul-i cedid okullarını ve Orta Asya'da çıkarılan değerleri kaparmaya girişmiştir. Ancak buna karşın Cedit hareketi varlığını korumuş ve 1917 Şubat devriminin yarattığı özgürlük ortamıyla gücünü daha da artırmıştır.

Ceditçilerin karşılarına aldıkları kesim öncelikle eski düzenin koruyucuları, geri kalmışlığın sorunluları olarak gördükleri medrese eğitiminden geçenler veya/ya da ulema ile onlara destek veren beyler idi. Temel hedefleri geri kalmışlığın aşılması ve toplumun çağdaşlaştırılmasıydı. Öncelikli hedef bu olarak kabul edilirse, kimi Kazak (Velihanov ile Dostreyevski ya da daha sonraki Kazak aydınlarının Kaderlerle irtifakı) ya da Orta Asyalı aydınlar ile Ruslar arasındaki yakın dostluk ve irtifaklar, Rus aydınlarının Müslüman nüfus sahiplerine tercih edilmesi daha kolay anlaşılabilir.

Kimi çevreler tarafından benimsenen bir diğer hedef Rus sömürüsünden kurtulmaktır, ancak bu, belki gerçekçi bulunmadığından ya da öncelikle Rus aydınlarının da desteğiyle tutucu güçlerin tasfiyesi hedeflendiğinden –hiç değişilene ikinci bir hedefmiş gibi görünüyor. Yine de bunun Kızıl ve Beyaz Ordu arasındaki iç savaş yılları gibi kimi ara dönemlerde güçlendiğini ve kimi aydınlar Bolşevikler safına katılırken, kimilerinin de beyler ve ulema gibi tutucu güçlerle birlikte Bolşeviklere karşı savaştığını görüyoruz.

Yenileşme düşünceleriyle birlikte gerek Kazak aydınları gerekse bugünkü Özbekistan'daki aydınlar arasında milliyetçilik düşünceleri de yayılmaya başlamıştı. Ancak Kazak ve Özbek uluslarının var olduğundan söz etmek herhalde henüz mümkün değildir. Bunun var olan bir olgu değil, Kazak aydınlarının ya da Türkistanlı aydınların oluşumuna çalıştığı bir olgu olduğu söylenebilir. Kazak aydınlarının Kazak ulusunu "uyandırmaya" yönündeki çabaları henüz kavım, cüz bağlarını aşan, birleşücü bir etkiye sahip olamıyordu (Kazak toplumu, bu bağlılıkları zayıflayıp, bireyleri Kazak ulusunun anonim bir parçası yapacak toplumsal dönüşümlerin henüz çok uzagındaydı.). Özbek aydınları ise dar bir Özbek milliyetçiliği yapmak yerine, Orta Asya'daki diğer aydınlarla birlikte (Mısrata Çokayev gibi kimi güneyli Kazak aydınları da dâhil) Türkistan için mücadele vermeyi tercih etmekteydiler.

Kazak steplerindeki aydınlar genelde Kazak aristokrasisinden gelen, iyi eğitim almış, toplumlarını geri kalmışlıktan kurtarmak isteyen kişilerdi. Bu aydınların

önde gelenlerinden Alihan Bökehanov (1866-1937) ve onun çevresindeki Kazak aydınları 1917 Şubat devrimi sonrasında kadar Rus liberallerinin partisi Kader'in bir üyesi olarak çalışmışlardır.

Kazak aydınları için en önemli konulardan biri, toprak sorunuymdu. Rus göçmenlerin Kazak steplerine yerleşip bu bölgeyi tarıma açmaları, Kazak göçlerinin yaşam alanlarını giritikçe daha fazla daraltıyor ve hayvancılığa dayanan Kazak varlığı için önemli bir sorun oluşturuyordu. 1908'de Stolipin'in reformlarının meclisten geçmesinin engellenememesi, Kazak aydınlarının daha milliyetçi bir tavır takınmalarına yol açtı. Kazaklar açısından bugün de önemini koruyan, Mirfıkrıp Dulatov'un (1885-1937) 1909'daki *Oyan Kazak* (Uyan Kazak) şiiri de bu oraman bir ürünü olarak görülebilir.

Gözünü aç, Uyan Kazak, kaldır başını!

Karanlıkta geçirme ömrünü!

Topraklar gitti, din zayıfladı, hal harap oldu,

Kazığın artık yatmak sana yaramazdı!⁴⁸

1913'te Alihan Bökehanov'un çevresindeki Ahmet Bayrursunov (1873-1937), Mirfıkrıp Dulatov gibi aydınlar *Kazak* gazetesini çıkarmaya başladılar. *Alas* adını alan bu çevre Kazak milliyetçiliğinin öncülüğünü yapıp. Kazak gazetesinde Kazak toplumunun aşamalı olarak göçebe bir topluluktan, yerleşik bir toplum olmaya geçmesini savunuyorlardı. Göçebeliği Kazak ulusal kimliğinin temeli olarak görmelerine karşın, geri kalmışlıklarının sona erdirilip "uygar" bir ulus olabilmeleri için bir takım gelenekleri koruyarak göçebelikten çıkmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Milliyetçilikleri, uygar bir ulus olma mücadelesinin bir aracı olarak görülürse belki değerlendirmeleri ve kurdıkları ittifaklar daha iyi anlaşılır.

Kazaklığın en önemli unsuru onlara göre dildi. İçinde buldukları dönemde var olan okullar iki tür Kazak yetiştiriyordu. Bir, medrese eğitimi gören ve Farsça, Arapça, Tatarca. Özbekçe karışık bir dil konuşan kesim. Diğeri ise, Altınların okullarında yetişmiş, çağdaş bir eğitim almış Rusça konuşan kesim. Alışçılar, kuralları sapanmış, geliştirilmeye başlanmış bir Kazak dilinin Kazak aydınları tarafından konuşulmasına kendi milliyetçilikleri açısından çok ayrıcalıklı bir rol biçiyorlardı.⁴⁹

1913 yılında Bayrursunov şöyle yazmıştı:

Bir toplumun var olmasının ya da yok olmasının katrınınaız koşulu onun dilidir. Eğer Kazak halkının bir milliyet olarak var olmasını istiyorsak, dilimizi de günlük ekmegimiz kadar düşünmeliyiz. Eğer dilimizin içinde bulunduğğu bugünkü durum değışmese, dilimiz kaybolacaktır. Çok açıktır ki, eğer diğer

halklarla ilişki kurmak istiyor ve geride kalınak istemiyorsak, eğitim sahibi olmamız⁵⁰.

1915 yılında Bayrursunov, Kazakça öğrenmek ve öğretilmek için ilk dilbilgisi kitabını yayınladı: *Til Kuralı* (dil kuralı). Gerek bu kitapta, gerekse Kazak dergisindeki yazılarda halkın anlayabileceği basit bir Kazakçanın geliştirilerek Kazak halkı arasında yaygınlaştırılması amaçlanıyordu.

Bunun yanında, Bökehanov, Kazaklık (*kazaklık*) bilincinin yükseltilmesinde Kazak edebiyatına ve tarihe büyük önem veriyordu. Dulatov'un da bir halkın ruhunun, kimliğinin korunması için tarihe dayalı edebi eserler verilmesine çok önem verdiğini belirtebiliriz.⁵¹ Dulatov yalnızca milliyetçi coşkuların tercümanı "Oyan Kazak" şiirinin şairi değil, aynı zamanda ilk Kazak romanı olan *Bakırsız Jamal*'ın da yazarıdır.

Çağdaş Kazak tarihçi Kendirbæva bu dönemdeki Kazak aydınlarının şu sözlerle tanımlıyor:

Astında 'Batıcılar', göçebelikte yakından ilişkili ve Kazak tarihi ile etnik bilincinde derin köklere sahip Kazak ulusal kimliğinin (Kazaklık) geleneksel düşüncesini etkenleştirmişlerdir. Onlar bu düşüncüyle Avrupa'daki ulus ve ulusun inşası düşünceleri arasında bağ kurmaya çalışmışlardır. Genelde Avrupa'daki ulus düşüncesi ve ulusun inşası sürecini Kazakları gelecekte bir ulus olarak korumamanın tek yolu olarak görüyorlardı ve halk eğitimini bu hedefe ulaştırmak için gerekli aşama olarak değerlendiriyorlardı.⁵²

Kazak aydınlarının cabaları, gerek Ruslar gerekse İdil-Ural bölgesindeki ya da Orta Asya'daki diğer Müslüman halklardan ayrı bir ulusal kimliğin oluşturulması yönündeydi. Bu, Rusya'dan ayrılmayı içermediği, Rus Çarlığının da siyasetine uygundu. Ancak ayrı bir Kazak ulusunun oluşumunu yalnızca bununla açıklamak doğru olmaz.

Kazaklar, öncelikle Özbekler ve Tatarlar arasındaki bir bölgede uzun yıllar göçebelik yapmış bir topluluktur. Bu durum, ulusların oluşumundan önce kimlik oluşumunda belirleyici temel unsurlardan dini yaşayışın ve kavim ilişkilerinin Orta Asya ve İdil-Ural bölgesindeki diğer halklardan farklı bir biçimde gelişmesine neden olmuşt; bu da cüz örgütlenmesi içinde bir araya gelen bu göçebe boyların farklı bir kimliğe sahip olmalarının yolunu aralamış olmalı. Bu topluluğun Özbeklerden önce Rus kurumlarının etkisi altına girmesi, onu Özbeklerden biraz daha farklılaştırırken, Tatarlara yaklaştırmıştır. Ancak Rusların böyle bir ilişkiden rahatsızlık duyup Kazak steplerinde Tatar etkinliklerini kısıtlaması özerk bir Kazak kimliğinin oluşumuna katkı sağlayan nedenler arasına eklenmiştir.

48 Kısıcı, K., *Din, Bugün ve Hedefleri Kazakistan*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003, s. 157.

49 Kendirbæva, G., "We are Children of Alash", *Central Asian Survey*, 1999, 18(1), s. 17-19.

50 Kendirbæva, 1999: 17.

51 Kendirbæva, 1999: 19, 21.

52 Kendirbæva, 1999: 34

Rusya aracılığıyla tanışılan Bacul, aydınlanmacı düşünceler kimi Kazakların çözüm aradıkları, geri kalmışlıklarını bertaraf etme gereksinimine de karşılık gelmiş ve tıpkı dünyanın diğer taraflarında olduğu gibi modernleşmenin nimetlerinden bu yönde de yararlanılması yoluna gidilmiştir.

Benedict Anderson'ın saptamasındaki gibi Kazak aydınları da daha hızlı iletişim teknolojilerinin çıkmasından ve mabadaan yararlanarak hedef kitleleri olarak belirledikleri Kazaklar arasında bir Kazaklık bilinci yaratmaya girişmişlerdir.⁵³ Sınırları az çok belirli bir bölgede yaşayan Kazak topluluğu için çıkardıkları gazeteleriyse Kazaklar arasında bir yandan yeni düşünceler yaymaya girişirken, bir yandan da bu gazete belli bir bölgeden seçilmiş haberleriyle bu bölgedeki "Kazaklar" için bir ortak aidiyet duygusu yaratmaya hizmet ediyordu. Bu anlamıyla da bu girişim Benedict Anderson'ın kullandığı *hayati cemaat* terimine uygundur. Belli bir bölgede yaşayan, o cemaate dâhil herkesin birbiri tek tek tanımadığı, sınırları muğlak, geniş bir toplunun parçası olarak Kazak kimliği kavim, boy kimliklerinin üstünde, yeni bir kimlik olarak inşa edilmeye çalışılıyordu. Burada Kazak aydınlarını ya da hatta Rusya'daki Müslüman yerlilikçileri Anderson'ın örneklerinden farklı kulan, eğitime, okullara verdikleri ayrıcalıklı roldür.

1916'da Kazaklar açısından çok önemli bir olay meydana geldi. 1914'te çıkan Birinci Dünya Savaşında yaşadığı sorunlar nedeniyle, Rusya cephe gerisi görevler için Müslümanları da askere almaya karar verdi. Zaten otaklarının Rus köylüler tarafından ellerinden alınması nedeniyle gergin olan Kazaklar, bir de bu karar silah altına alınıp cepheye savaşmak olarak yorumlayınca, büyük bir isyan çıktı. Kırgız, Nayan ve Arğun kavimleri kendi hanlarını ve *serdard*larını (komutan) seçtiler, kendi yürütme organlarını oluşturular ve Ruslara karşı savaşa koyuldular⁵⁴. İsyân, şiddetle bastırıldı ve pek çok Kazak'ın ölümüne ya da Çin'e kaçmasına neden oldu.⁵⁵

Bu sırada Kazak gazetesi çevresindeki Alaş hareketi ise, isyancıları sakınletirmeye çalışmış, isyana destek vermemiştir; hatta buradaki önderler Kazakların geri görevlerde yer almaları yerine cepheye savaşmalarını Kazaklara daha yararlı olacağını savunmuştur.

Bu isyanın ardından gelen 1917'deki Şubat Devrimi kendi isyanlarının bir ürünüymiş gibi algılandı ve derlerine çare bulunacağı beklentisiyle devrim olumlu karşılandı.

Şubat Devriminden sonra Alaşlar Kaderlerden yollarını ayrılarak, kendi partileri Alaş'ı ve kendi bağımsız hükümetleri, Alaş Orda'yı kurmayı tercih ettiler. Bununun hareketlerini Bökeyanov Kazak gazetesindeki yazısında şöyle özetledi:

53 Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991

54 Z.V. Togan, 1981: 337-338

55 Bugün Çin'de hala bir milyona yakın Kazak yaşamaktadır. Türkiye gücü olup İsrabul'a yerleşmiş Kazaklar da bunların çocuklarıdır. 1991'deki bağımsızlıktan sonra Çin'deki Kazaklardan Kazakistan'a geri dönenler olmuştur.

(...) Kader partisi, toprağı özelleştirmeyi uygun gördü. Bizim Kazaklar toprağı alırlarsa, Bakurlar gibi çoğuna müjike satır, birkaç sene içinde eli boş kalıp fakir hale düşer. Kader Partisi muhtar cumhuriyetine karşı. Biz Muhtar Cumhuriyet kurmak istiyoruz... Bizim Kazak, Kazgız din işlerini geliştirtirse hükümet işlerini ayırmış olur. Kader Partisi benim bu fikrine karşı çıkıyor⁵⁶.

Kazakları ayrılığa götüren üç temel sorun: liberal Kaderlerin toprağın özelleştirilmesi kararının Kazakların elindeki toprakları tamamen kaybedecekleri ve Rusların aldıkları topraklardaki sahipliklerini onaylayacağı; Kaderlerin özleklige sögük bakmaları ve din ve devlet işlerinin ayrılmasına karşı olmalarıyla. Bu ayrısma noktaları Kaderlerde mevcut liberal, milliyetçi ve dindar niteliklerin yansımalarıydı. Böylelikle, Bökeyanov gibi liberal Kazak aydınları ulusal çıkarlarının farklı olması nedeniyle Rus liberalleriyle ortaklıklarını bozmuş oldular.

Bunun ardından, 21-26 Temmuz 1917'de Kazak aydınlarının ve aydınlanmasının merkezi Orenburg kentinde Birinci Tüm Kazaklar Kongresi toplandı. Bu kongre, aldığı kararlara geleneksel-dini yürütme kurumlarının yerine hukuki yapılar tesis ederek, kadın haklarına yapılan vurgu, çağdaş, zorunlu yaygın eğitime atfedilen konuma milliyetçilerin gücünü artırdı. Parti temel hedefleri olarak "Kazakların sömütgecilerin baskısından kurtarılması" ve Kazak halkının uygar dünya topluluğuna dahil olması" nı belirledi⁵⁷.

İkinci Tüm Kazaklar Kongresi, Ekim Devriminden sonra 5-10 Aralık 1917'de toplandı ve Kazak özerkliğinin inşası ve bağımsız bir hükümetin kurulması kararını aldı. Böylece bağımsız Kazak hükümeti kuruldu. Bağımsız *Alaş Orda* hükümeti, iç savaşa giren Rusya koşullarında önce kendilerine askeri birliklerini eğitime, silah sağlama sözü veren Beyaz Ordu'yu destekledi. Ancak bunların Rus şovenisti olmaları ve var olan koşullardan da geri, garlık döneminin ulusal haklarını savunuyor olmaları nedeniyle, 1919'da "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" ndan söz eden Bolşeviklere katılmayı seçtiler. Bolşevikler, Bayrursunov'un talebiyle kendilerine karşı Beyaz Rusların safında savaşmış olan Kazaklar için genel bir af ilan ettiler ve Alaş Orda hareketi feshedildi. 1920'de Bökeyanov dâhil pek çok Alaş Ordacı tutuklandı. Ancak yine de pek çok Kazak aydını, Bolşevik kadrolar olarak ya da dolaylı biçimde hükümetle çalışarak Bolşeviklerle işbirliği yapmayı ve çağdaş bir Kazak toplumunun oluşumuna, ülkelerinin gelişimine katkıda bulunmayı yeglediler. Bayrursunov, Dularov gibi bu aydınların çoğu 1937'de Stalin'in tasfiyeleri sırasında "burjuva milliyetçi" eğilimlere sahip olmak suçuyla yok edildi.

56 İsmail Z., *Kazak Türkleri*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 88.

57 Nurpaşov, K., "The Alash Party's Role and its Place in the Social and Political Life of Kazakhstan", Korybaev, M. K. (der.), *History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology' Named by Ch. Ch. Valibhanov, Gylm., 1998, içinde, s. 129-130, 140.

Önceleri milliyetçi olan bir komünist parti üyesi, Togianov, 1927'de *Kızıl Kazakistan* da devrim öncesi dönemdeki milliyetçiliklerini ve sonra Bolşevik saflarda yer almalarını şöyle açıklıyordu:

Devrim öncesi dönemde aldığımız tek siyasi eğitim milliyetçilerinkiydi. Görüşümüz ve bildiğimiz yalnızca Ali Han Bekberhanov, Ahmed Baytursunov ve Mir Yakup Dalarov'du. Bunlar bize örnek teşkil ediyorlardı. Bunlardan gelen tek bir yol vardı, milliyetçilik ve bu milliyetçilik yolundan biz devrimine ulaştık. Milliyetçilik Ahmed ve Ali Han'ın kafasından çıkmadı. Milliyetçilik, Kazakların ortak tutkusuydu. Milliyetçilik canlığı ve Rus burjuvazisine yöneldi.⁵⁸

Orta Asya'daki Ceditçilik hareketi de Kazaklarınkine benzer bir dönüşüm geçirmiştir. 1917'ye kadar geriliğin simgesi olarak gördükleri kurumlara karşı çıkardıkları dengiler ve açukları okullarla asıl olarak bir toplumu aydınlatma mücadelesi içindeki Ceditçiler, 1917'deki devrimler sırasında siyasi, milliyetçi hareketlerin kurucularına dönüştüler.

Şubat devriminin ardından, 16-23 Nisan 1917'de Taşkent'te toplanan *Türkistan Müslümanlarının Birinci Kongresi*'nde Ceditçiler demokratik, federe bir Rus devletine bağlı, özerk bir Türkistan'ın kurulmasını önerdiler ve Taşkent'te *Müslüman Deputatlarının Merkez Şurası* kuruldu. Bu şurada yalnızca Özbek aydınlarının olduğunu düşünmemek gerek. Şuranın başında Kazak Mustafa Çokayev vardı ve şerkâtipliğini de Başkurt Zeki Velidi yapıyordu. Bu, emrik kökene ya da milliyete bakılmaksızın tüm Müslümanları kapsayan bir birlikti.⁵⁹

Mayıs ve Eylülde iki kongre daha yapıldı ve yeni demokratik Rusya'nın bir parçası olacak, bir milli, özerk, federe Türkistan Cumhuriyeti kurulması kararlaştırıldı. Bu kongreler, merkeze bağlılığın bir simgesi olan pamuk üretiminin hegemonyasına da karşıydılar. Taşkent'te Rusya'nın denetimindeki Türkistan idari merkezine taleplerini ileritler: "ayrı Avrupa mahkemelerinin feshedilmesi, Müslüman ve Hıristiyanların seçimlerde eşit tutulması, Rus birliklerinin uzaklaştırılması ve bağimsiz yarımın oluşturulması"⁶⁰.

Bunlar Orta Asya'da yaşanan tüm Rus-olmayan aydınların birleşitiren ortak taleplerdi. Kimlik olarak bakıldığında ise, ağırlıklı olan ortak unsurun Müslümanlık olduğu görülecektir. Bir milliyetçilikten söz edilebilecekse, bunun emrik bir temele dayalı bir milliyetçilik değil, daha çok Rusya'ya bağlılıktan doğan bir rahatsızlıktan kaynaklandığı söylenebilir. Örneğin, ayrı bir Özbek kimliğini savunmanın bu dönemde hâlâ, yani özerk bir *Özbekistan Sosyalist Cumhuriyeti* (SSC) kurulmadan yedi yıl önce dahi pek bir belirleyiciliğinin olmaması dikkat çekicidir.

Ne var ki, bu arada Taşkent'tekiler yeni gelişmelerle m Bolşevik, Menşevik ve Sosyalist Devrimci (SR) askerler ve demir gelip Taşkent Soycevi'ni kurdular. Petrograd'daki Ekim Devrim de etkiledi ve buradaki gruplar yüzlerini kendi aralarındaki mi

16 Kasım'da başlayan Dördüncü Umumi Rusya Müslüman Kongresi sonucu..... başkanlığına Zeki Velidi'nin getirildiği *Türkistan Milli Birliği*'nin egemenliğini kabul eden *Mahbar Türkistan Milli Hükümeti* kuruldu.

Aslen bir Kazak olan Mustafa Çokayev, 1918 yılına kadar Hokand'da kurulan bir hükümetin de başkanlığını yaptı. Çokayev aynı zamanda kuzeydeki Alaş Orda'nın da kurucu üyelerinden ve bu iki hükümetin birleşmesini istiyordu. Ancak güneydeki harekete göre olgunlaşma sürecinin başlangıç aşamalarındaki kuzeydeki hükümetin yetkilileri buna çok sıcak bakıyorlardı⁶¹. Zaten bir süre sonra 18 Ocak 1918'de Kızıl Ordu Orenburg'a girince Alaş Orda hükümeti, kurulduktan yalnızca 72 gün sonra, 19-22 Şubat 1918'de de Hokand hükümeti Bolşevikler tarafından yıkıldı⁶².

Bu hükümetlerin dağıtılması, henüz bir yıl öncesine kadar Türkistan'da eğitimci, yayıncı olarak düşüncelerini yaymaya çalışan Ceditçilerin önemli bir kısmını *Basmacı* olarak adlandırılan gerilla birliklerini kurmaya ya da onlara katılmaya itti. Basmacı birliklerinde Ceditçiler daha kısa süre öncesine kadar mücadele erikileri kavimler, beyler ya da ulemadan kişilerle birlikte savaşıyorlar.

Kazak aydınlarının pek çoğunun yapıtı gibi, halklarını geliştirme, aydınlatma çabalarını Bolşevik saflarında gerçekleştirilmeye çalışınlarda oldu. Toplumsal desreklere hiçbir zaman güçlü olamamış Ceditçiler, belki de böylece toplumu dönüştürmek için gereksinim duydukları güçlü desteği, aygıtı bulmuş oldular. Bu Ceditçilerin en ünlüsü Özbekistan SSC'nin ilk Genel Sekreteri olan Feyzullah Hocayev'tir (1826-1938). Hocayev, 1920'de önderliğini yaptığı *Yas Baharullar* hareketiyle birlikte Buhara Komünist Partisi'ne katılmıştır. Beyler ve ulema gibi geleneksel güçlere karşı verdikleri uygarlık savaşında Rus devrimcilerin kendilerine gerekli desteği sağlayacaklarını düşünüyorlardı. Öre yandan Buhara'da bağimsizlik için savaşıyor, *mitchidin* olarak adlandırılan grup ise devrik emiri yeniden tahra çıkarmak için mücadele ediyordu⁶³. Hocayev, Stalin'in tasfiyeleri sırasında tutuldukları 1937 yılına kadar Komünist Parti saflarında en üst düzeyde çalışmıştır⁶⁴.

Ocak 1920'de Kızıl Ordunun Beyaz Orduyu yeniliğe uğrattı. Orta Asya'ya tekrar bağ kurması sonucunda Kızıl Ordunun Orta Asya'daki egemenliği güçlendi.

61. Kara, A., *Türkistan Aklı, Müslüman Çekirge'nin Hıyaneti ve Mücadelesi*, İstanbul, Da Yayınları, 2002, s. 134-136.

62. Rechbov, K., "Bağımsız Türkistan Fikri için Mücadeleler, 1917-1935", Togan, I. ve Kılıç-Schubel, N. (der.) *Tarhişten Esmüleriye Bağınkılı Özbekistanı*, yayına hazırlanıyor, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, yayına hazırlanıyor.

63. Rechbov.

64. Onun da sonu Bolşevik kadrolarla çalışmayı seçen diğer yenilikçi aydınlardan farklı olmamış ve 1938 yılında idam edilmiştir.

58. Olcott, M. B., *The Kazakhs*, Hoover Institution Press, California, Stanford, Stanford University, 1987, s. 217-218.

59. Togan, 1981: 358-360

60. Ryskin, M., *Moscow's Muslim Soviet Central Asia Challenge*, Armonk, M. E. Sharpe Inc., 1990, s. 19-20.

Bölgesiklere karşı mücadele eden güçler tek tek ortadan kaldırıldı; Orta Asya'daki güçleri birleştirerek Turan'ı kurmak hedefiyle gelmiş Enver Paşa da 1922'de öldürüldü. Kalan diğer dağınık, isyancı grupların önderleri de 1924-25'e kadar ortadan kaldırıldılar. Sağ kalanlar komsu ülkelere kaçtılar ve önde gelenlerin çoğu bu ülkelerden banya geçtiler. 1935'e kadar komsu ülkelere küçük saldırılar sürdü, ancak daha sonra bu umutsuz saldırılar da kesildi⁶⁵.

SSCB VE SONRASI: YENİ DEVLETLERİN KURULUŞU

Bugün Orta Asya'da var olan devletlerin sınırları temel olarak 1924-36 arasında Stalin tarafından çizilmiş ve bir anlamda bugünkü bağımsız Orta Asya devletlerinin temelleri de bu dönemde atılmıştır.

Devrimden sonra 1918 yılında Kazak Steplesinin güneyindeki Orta Asya'da Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulmuştu. Kazak Steplesi ise 1920'de Kırgızistan⁶⁶ Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti idari birimi olarak teşkilatlandırıldı. 1924'te Türkistan ÖSSC de Narkomnat'ın başındaki Stalin'in çizdiği sınırlar doğrultusunda bölündü ve Moskova'dan idare edilmesi daha kolay parçalar oluşturuldu. Kazakistan ise 1936 yılına kadar Rusya'ya bağlı bir özerk bölge statüsünde kaldı; 1936'da ona da ayrı bir Sovyet Cumhuriyeti olma statüsü verildi.

Sınırlar çizilirken, önekleri Avrupa'da görülmekte olan ulus-devlet formülüne benzer bir yol izlendi, ancak henüz Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik gibi uluslardan söz etmek mümkün değildi. Bu dönemde ulusal bir bilinç toplunun geniş kesimi tarafından paylaşılmadığı gibi, bunu var emmenin koşulları da Fergana Vadisi gibi toprakların çok iç içe geçtiği bölgelerde çok zayıftı.

Ulusların oluşturulmasında bireylerin kendilerini bir özerk bölge ya da cumhuriyete sahip topraklardan (milliyetlerden) birine ait kabul emmeleri bekleniyordu. Bu adiyetin kanalları göçerler için kavimlerinin dâhil olduğu üst kimlikler (kabul edilen yeni "uluslar") olabildi, ancak kenlerde yaşayanların durumları kolay değildi.

Kimliğin temel belirleyemleri din, kavim ve yerleşim yeri idi. Göçerler için kavimleri, boyları öne çıkarken, yerleşim yerlerindeki için hangi kentren, köyden oldukları öncelik taşıyordu. Etnik kimlik ya da dil gibi unsurlar özellikle kentlerdeki karışık nüfus için katı unsurlar değildi. Bu nedenle kullanıcılara dile dayanarak kendilerine bir milliyet seçmeleri doğal bir sürecin basit bir sonucu değil zorlu bir tercihti:

⁶⁵ Reebkov.

⁶⁶ 1920'lere kadar Ruslar "Kazak" tanımını Rus Çarlığı'nın sınırlarının kenarında yaşayan, sarıya, gırtlık ototrisinin dışındaki topraklar için kullanmıştı (bugün bunlar için Türkçe'de daha çok "Kozak" ya da "Kazak" İngilizcede "Cossack" sâzâtileri kullanılıyor). Sınıflandırmadaki karışmayı engellemek için bugün Kazakistan'da yaşayanları "Kırgız" olarak adlandırmışlardır. Bunun yanında bugün "Kırgız" olarak adlandırılanlarımıza ise "Karakırgız" adını vermişlerdir. 1925'te Sovyet yönetimi buna bir son vererek, Kazaklar ve Kırgızlar için bugün de kullanılmakta olan terimleri kabul etti. (Bkz. Carr, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bölgesel Devrimi 1, 1917-1923*, İstanbul, İnce Yayınları, 1989, s. 291).

(...) Bu çok-dilli vadideki [Fergana Vadisi] köylüler için bu politika çok anlamsızdı. Dillerine dayanarak kimliklerini semmeleri gereğini kavıyıyorlardı, çünkü vade Özbekçe, camide Tacikçe ve kapıbrâderleriyle Kırgızca konuşuyorlardı. Bunların hangisini seçecek? Bunların hepsi de Fergana Vadisi'nde köylü için eşit önemdedi⁶⁷.

Bu çok-dilli insanlar genelde yaşadıkları ülkeye göre, yani oluşturulmuş sınırlara göre milliyetlerini seçtiler.

Bu uygulamayla birlikte, bugün Özbekistan sınırları içinde yer alan topraklarda, önceleri göçebeler için Özbek, kentlerde yaşayanlar için Sart sözcüğü kullanılırdı. Sart sözcüğü hiçbir "ulusal" tanıma uymadığından sınıflandırmaya dışı bırakıldı. Böylece bir gece içinde 1.700.000 Sart islatistiklerden kayboldu. Sart olarak kendilerini adlandıran kişiler dâhil edildikleri ülkeye ya da bazen kullandıkları dile göre kabul edilmiş kimliklerden olan Özbek ya da Tacik kimliğini seçtiler. Sart kimliğinin kaldırılmasına gerekçe olarak, bunun göçerler (Özbekler) tarafından bir hakaret olarak kullanılması gösterilmişti. Bu doğru olmakla birlikte, aynı durum Sartlar açısından da Özbek sözü için geçerliydi.

Bunun yanında Kırgızak, Türk gibi daha önceki islatistiklerde yer alan kimi sınıflandırmalar ya da Lakay, Kadluk, Çağaray gibi kimlikler sınıflandırmaya dışı bırakıldı ve daha önce bu kimlikleri kullananların tamamı Özbek ulusunun parçası olarak kabul edildi. Böylece Maveraünnehir'de yaşayan ve kabul edilmiş diğer milliyetlerden (Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak ve Tacik) birine dâhil olmayan, Türk dilinin farklı lehçelerini konuşan tüm topraklar Özbek ulusunu oluşturmak üzere birleştirildi⁶⁸.

Burada amaçlanan, daha önce Türkistan adı altında birleştirilmiş olan topraklarda yaşayan toprakları önce birbirinden ayırmak sonra da bunların birbirinden ayrı, sağlam ulusal bütünlükler oluşturulmasını sağlamaktır. İstatistik ya da kişilerin kendilerini tanımladıkları sınıflandırmalarda yapılan oynamalar, bu nitidahlıcının yalnızca bir parçasını oluşturuyordu.

Oluşturulan ülkelerde kurulan idari kurumlar ya da Benedict Anderson'un yazdıklarını hatırlatıncasına SSCB çapında ya da ulusal çapla yapılan yayınlar bir Sovyet yurttaşına olma üst kimliği ve onun parçası olan bir Sovyet cumhuriyetinin yurttaşına olma alt kimliğini pekiştiriyordu.

Okulda alınan eğitimden başlayarak, tüm Sovyet yurttaşları ortak bir Sovyet tarihinin ve onun bir parçası olmanın bilinciyle yetiştiriliyorlardı. Ortak dil olarak Rusça öğrenilmekle birlikte, kabul edilmiş dillerde eğitim veren okulların sayısı da

⁶⁷ Akbarzadeh, Sh., "A Note on Shifting Identities in the Fergana Valley", *Central Asian Survey*, 1997, No.16, s. 65-68.

⁶⁸ Schoeberlein-Engel, 1996.

çok fazladır. Örneğin Kazakistan'da elbette Kazakça eğitim veren pek çok okulla birlikte, ülkedeki geniş Rus nüfus için Rusça eğitim veren, ama eğitimi, üst düzey, kendili Kazak ailelerinin de çocuklarını okumayı tercih ettiği Rusça eğitim veren okullar vardı. Bunun yanında, Kazakistan'daki diğer azınlıklar için kendi dillerinde Ukraynaca, Almanca, Özbekçe, Tatarca vs. eğitim veren okullar vardı. Bu, bir yandan her bir kabul edilmiş ulusal kimliği güçlendirirken, bir yandan bu parçalanma orak olarak Rusçanın önemini artırıyordu.

SSCB çapında bir konuma yükselme beklentisi olanlar ya da ülke içinde Moskova ile yakın ilişki içinde bir konuma gelme hedefi olanlar için Rusça olmazsa olmazdı. Bu durum, örneğin Almanı da Kazakça bilmeyen, Rus-dilli, geniş bir Kazak nüfusun oluşmasına neden olmuştu.

Ne var ki, 1991'de SSCB yıkılınca, eski yönetimin elinde artık işe yarayan bir devlet yapısı ve Sovyet insanı, kimliği (*homo sovieticus*) yerine ikame edilmesi gereken yeni bir kimliğe gereksinim doğdu. Üst kimlik işlevsiz kalınca, alt kimliğin, yani ulusal kimliklerin aslında SSCB döneminde ne kadar sağlam bir biçimde oluşmuş oldukları görüldü. Belli "eksikler" vardı, ancak zaten hiçbir kimlik için bir "tamamlanmışlık" durumu söz konusu değildi. SSCB öncesindeki döneme bakıldığında, o dönemki Ceditçiler ya da milliyetçiler çok uğraşmış olmalarına karşın henüz bir ulus inşa etmenin sacayraklarına sahip olmadıklarından ulusal bilinci uyandırma yönündeki çabaları toplumu sarsacak bir etkiye sahip olamamıştı.

Ancak SSCB, bir ulus inşa etmek için en gerekli aygıtları, en başta da modern bir devlet aygıtını ulusların hizmetine sunmuştu. Bu, kavimlerin etkisini tamamen ortadan kaldırmasa, hatta kimi durumlarda onun kendini yeniden üretmesinin kanallarını açsa da, bugün kendi dili, tarihi, kültürüne yaşlanarak, güçlü bir gelecek umudu etrafında yurttaşlarını birleştirme gayreti içinde Özbek, Kazak gibi ulusal kimliklerin oluşmasına yardım etmiştir.

Özbek ve Kazak ulusları içinde ulusal bilincin sahiplenilmesi, bugün yirminci yüzyılın başındaki durumlarıyla kıyaslanamayacak bir yaygınlıktır. Kazaklar, SSCB döneminde pekışen Kazaklık anlayışıyla, bugün SSCB döneminde olduğundan da fazla "kendini" tarihlerine eğiliyor, SSCB döneminde kazanıkta kalmış olan tarihlerini günışığına çıkarıyor ve ulusal kahramanlarını keşfediyorlar.

SSCB döneminde tarihe önem verilmekle birlikte, ağırlıklı olarak üstünde durulan Rusya ve kısmen Avrupa tarihiydi. Ülkelerin kendi tarihlerine de önem verilmeğe başlanmış, bununla ilgili ulusal tarih kurumları kurulmuş⁶⁹, okullarda bir fasikül küçüklüğünde de olsa ülke tarihi okutulmaya başlanmıştı. Ancak bu tarihte bilin adamları hak ettikleri yeri alırken, hanlar, beyler üstünde hiç durulmamış ya da

bunlar halkı ezen baskıcı feodal beyler olarak tanıtılmıştır. Öte yandan, yapılan tarih bir soyun tarihi olarak değil, binlerce yıldır o sınırları yeni çizilmiş ülke sınırları içinde yaşayan tüm halkların tarihi, yani ülke tarihi olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, kökeni ya da konuştuğu dil ne olursa olsun bir ülke sınırları içinde yaşamış tüm bilin adamları, sanatçılar, düşünürler o ülkenin önemli tarihsel kişilikleri olarak benimsenmiştir.

SSCB yıkıldıktan sonra bu ülke tarihi anlayışının güçlenerek devam ettiğini söyleyebiliriz. Bugün örneğin Kazakistan'ın "ulusal kahramanı" Kazaklar bu topraklara gelmeden iki bin yıl önce bugünkü Kazakistan'da yaşamış "Alın Adam" dır⁷⁰. Özbekistan'ın "ulusal kahramanı" ise, yine Özbekler gelmeden önce bugünkü Özbekistan sınırları içinde yaşamış olan ve hatta Özbeklerin onun torunlarını bu topraklardan sürerek buraya yerleştikleri Emir Timur'dur⁷¹.

Burada önemli olan bu kişilerin soyları değil, sembolik değerleridir. Soy olarak bakıldığında, bir Kazak yazarın söylediği gibi onlar da bu toprakların göçükları olduklarına göre zaten "baba tarafından değilse bile, ana tarafından atalar dır". Sembolik değerleri açısından bakıldığında ise, "Alın Adam" Kazakistan topraklarında bundan 2500 yıl önce (Rusya'dan da önce) güçlü bir devlet ve zengin bir uygarlık kurulduğunu kanıtlayan, dolayısıyla Kazakların devlet kurma yetki ve becerisinden uzak bir topluluk olmadığını gösteren bir simgedir. Timur ise, merkezi görkemli Semerkand kenti olan, güçlü bir devlet kurmuş ve tüm Orta Asya'yı egemenliği altına almış bir fatihtir. Her iki figür de ülkelerin geleceğe dönük olarak bugün söylemek istedikleri için geçmişten bulup çıkardıkları ve yeniden kurmuş oldukları sembolleridir.

Gerek Özbekistan'ın gerekse Kazakistan'ın tarihleri bugünkü ulusal konuları içinde yeniden yorumlanmaya öne çıkarılmaktadır. Ancak bu yapılırken, bunu yalnızca bugünkü gereksinimler değil, içinden geçmiş oldukları süreç de belirlemektedir. Her iki ülkenin de ulusal varlığı, SSCB'nin birer parçası olarak yaşamış oldukları dönemde biçimlendiğinden, ulusal varlıklarını yeniden üretirken bu mirastan tamamen uzaklaşmış olmaları beklenebilir. Bu uluslar, bugün de kendilerini "sonradan kendili topraklarına gelmiş ötekiler" den (Ruslar, Kalmuklar, Almanlar, Ahıskalılar vb.) ve kabul edilmiş diğer uluslardan ayırmakta, ancak bu uluslar dışındaki (ve onların öncesindeki) tüm toplulukları da kendi soyağaçlarının bir parçası kabul etmektedirler. Bu, tarihin belli bir dönemine kadar son derece kapsayıcı, sonrası için ise kapalıdır. Bu da SSCB döneminde bu halklara bir yandan yaşadıkları toprakları sahiplenme ve kendi aralarındaki ıredentist gerilimleri azaltma olanağı sunmuş, bir yandansa o topluluklar arasındaki birleştirici bağları zayıflamıştır.

Sonuç olarak bugün bakıldığında 70 yıllık SSCB deneyimi bugün en azından Özbekler ve Kazaklar açısından iki ayrı güçlü ulusal kimliğin ve modern toplumun

69 Tarih ile birlikte ulusların kendi kültürlerini araştırma ları ve ayrı bir ulus olma bilincini pekiştirmek amacıyla etnoğrafyaya da önem verilmiştir. Bilim kurumları ya da müzelerde ulusal varlığı pekiştiren bu iki alana da yan yana yer verilmiştir.

70 Alın adam en önemli mevdanında Alın Adam'ın heykeli yer almaktadır.

71 Taşkent'in önemli mevdanlarında ise Emir Timur'un heykeli vardır.

oluşmasına hizmet etmiştir. Yukarıda anlatıldığı gibi, 500 yıl öncesine kadar yana yana hareket eden Özbek ve Kazak boyları zamanla birbirinden ayrılmış, temel olarak birbirinden farklı iki üretin biçimine, hayat tarzına sahip iki ayrı topluluk oluşturulmaya başlamış ve SSCB döneminde ayrı sınırlara, kurumsal yapılara sahip iki ayrı ulus biçiminde oluşumlarının yeni bir aşamasına geçmiştir. Bugün, ortak tarihlerine değinmeye gerek duymadan; günümüzdeki konularını, hedefledikleri rollerini vurgulamak için kullanacakları ayrı birer tarihe dahi sahip olduklarını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA:

- Adaev, Zh., (der.), *Caspian Shelf Next to the Edge of the Precaspian History*, Almaty, Dzuldaz and Company Publishing Office, 2000.
- Alkbarzadeh, Sh., "A Note on Shifting Identities in the Ferghana Valley", *Central Asian Survey*, 1997, No.16, s. 65-68.
- Allworth, E., *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford, Hoover Institution Press, 1990.
- Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991.
- Arar, Reşit Rahmeti (gev.), *Gazi Zahiruddin Mammed Babur, Yekayı Babur'un Harrazı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Burton, A., *Bukharan Traders*, Richmond, Curzon Press, 1997.
- Cart, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1, 1917-1923*, İstanbul, İmge Yayınları, 1989.
- Elias, N., *A History of the Mughuls of Central Asia Being the Tarih-i Rashidi of Mirza Muhammed Haidar, Dughlat*, London, Curzon Press, 1972.
- Gibb, H. A. R., *The Travels of Ibn Battuta*, Hakluyt Society, London, Cambridge University Press, 1962.
- Golden, P. B., "I will give the People unto thee – The Chinggisid Conquest and Their Aftermath in the Turkic World", *JRASS Series*, 2000, 3,10, 1, s. 21-41.
- Ismail, Z., *Kazak Türkleri*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gross, Jo-Ann, "Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza Abd al Aziz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bulkhara", *Russia's Orient*, Indiana, Indiana University Press, 1997 içinde, s. 203-226.
- Kara, A., *Türkistan Ateşi, Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul, Da Yayınçılık, 2002.
- Kılıç, N., *Siyasal Kültüründe Değişim: Seylani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1999.
- Kumekov, B., "About the Term Kazak", Kozybaev, M. K. (der.), *History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylm, 1998, içinde, s. 53-61.
- _____, "Problems of the Kazak Starehood", Kozybaev, M. K. (der.), *History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylm, 1998, içinde, s. 62-70.
- Nurpeisov, K., "The Alash Party's Role and its Place in the Social and Political Life of Kazakhstan", Kozybaev, M. K. (der.), *History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan-Institute of History and Ethnology Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylm, 1998, içinde, s. 124-141.
- Olcott, M. B., *The Kazakhs*, Hoover Institution Press, California, Stanford, Stanford University, 1987.
- Ott, U., *Transoxanien und Turkestan zu Beginn des 16. Jahrhunderts. Das Mihran-name-ye Baharü des Fadlallah b. Ruzbihun Hungri*, Freiburg im Breisgau, Klaus Schwarz Verlag, 1974.
- Recebov, K., "Bağımsız Türkistan Fikri için Mücadeleler, 1917-1935", Togan, I. ve Kılıç-Schubel, N. (der.) *Tarihîren Esnitilerle Bugünkü Özbekistan*, yayıma hazırlanıyor, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı.
- Rywkin, M., *Moscow's Muslim Soviet Central Asia Challenge*, Armonk, M. E. Sharpe Inc., 1990.
- Roux, J., *Möğöl İmparatorluğuna Tarihi*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Saray, M., *Rus İlgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1985)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Schoeberlein-Engel, J., "The Prospects for Uzbek National Identity", *Central Asia Monitor* 1996 (2): 12-20.
- Kenditbaeva, G., "We are Children of Alash", *Central Asian Survey*, 1999, 18(1), 5-36.

- Kesici, K., *Din, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003.
- Socek, S., *A History of Inner Asia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Temür, A., (der.). *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986.
- Togan, İ., *Flexibility and Limitations in Steppe Formations*, Leiden, Brill, 1998.
- _____. "Second Wave of Islam and Özbek Khan: Strategies for Conflict Resolution", *Islamic Civilization in the Volga-Ural Region. An International Symposium*, Kazan (Tataristan June 7-11 2001).
- Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Alın Ordu ve Çöküşü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Yerofeeva, I., Kazastan under the Power of the Russian Empire, Kozymbaev, M. K. (der.), *History of Kazakhstan Essays*, Almaty, Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakistan-Institute of History and Ethnology Named by Ch. Ch. Valikhanov, Gylým, içinde, 1998, s. 81-92.